

משקי הפועלות הדתיות בארץ-ישראל בשנים 1925-1939

לילך רוזנברג

פתח דבר

'זה חודש שאנו נמצאים במשק הפועלות של הפועל המזרחי ב"גן-מגד". קצת מוזר מצלצלות המילים: משק פועלות של הפועל המזרחי. האין זאת אגדה? לב כל מי שמכיר את הקשיים שבהתחלה ואת חבלי הלידה שעברו עליו יגיל בראותו את המשק הקיים.¹ משק הפועלות הדתיות היה מפעל חריג בנוף החברה הארץ-ישראלית בשנות העשרים והשלושים. ייחודו היה באופן הקמתו, בגורמים המגוונים שהיו מעורבים בו ובעיקר בדמות הנשית שעבורה הוקם - הפועלת הדתית.

בהיסטוריוגרפיה של תולדות היישוב יש התייחסות מעטה למקומן של הנשים במפעל התחייה הלאומית.² החלוצה הדתית נעדרת מהמחקר כמעט לחלוטין. מגמת מאמר זה היא להעלות את דמותה העלומה של החלוצה הדתית כפי שהתעצבה במשקי הפועלות הדתיות.

המאמר עוסק בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, תקופה הרת גורל לעם היהודי וליישוב בארץ. הייתה זו תקופה של חיפוש דרכים למימוש השאיפות הלאומיות והפרטיות. הנשים שהיו שותפות לשאיפה ליצור חברה חדשה בארץ-ישראל קיוו לשינוי במעמדן ובתפקידיהן המסורתיים. העשייה

מאמר זה מבוסס על עבודת גמר שכתבתי בהנחיית ד"ר מרגלית שילה, 'הפועלות הדתיות בארץ-ישראל: בניין ארגון ומשקי פועלות 1920-1939', אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ח. תודתי לד"ר שילה שקראה בעיון מאמר זה, והעירה הערות מועילות.

1 ח' וסרמן, 'מיומן המשק', הד חיינו (עלון משק הפועלות ב'גן-מגד'), יוני 1938, אצ"ד, ה 9/117.

2 ד' ברנשטיין, אשה בארץ-ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת היישוב, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 13.

הלאומית בארץ-ישראל העלתה את השאלה של מעמד האישה ועודדה ניסיונות להביא לפתרונה. ניסיונות אלה היו כרוכים בהתארגנותן של הנשים בנפרד מהגברים וביצירתה של הכשרה חקלאית עבורן בלבד. בהקמת משקי פועלות קיוו הפועלות להביא למהפך באורח החיים המסורתי של הנשים ולגביוש זהות עצמית-נשית ייחודית. מהפך זה עתיד היה להוביל ליצירת חברה חדשה שבה ישתתפו נשים בבניין הארץ בצד הפועלים הגברים.

אופי הפעילות החקלאית של הפועלות הדתיות היה דומה לזה של הפועלות האחרות. אולם היו הבדלים בתפיסת עולמן, מניעיהן ויעדיהן ואף ההישגים שלהן לא היו זהים.

פועלות דתיות נמצאו בארץ משנת 1921. במהלך שנות העשרים והשלושים, עם גבור גלי העלייה, גדל גם מספרן. בשנת 1935, ערב הקמת 'ארגון הפועלות הדתיות', היו בארץ 800 פועלות דתיות, ובשנת 1939 גדל מספרן ל-3,000.³ מרביתן עלו לארץ בהיותן בשנות העשרים המוקדמות לחייהן מארצות מזרח אירופה (בעיקר מפולין, רומניה ורוסיה) וממערב אירופה (בעיקר מגרמניה והולנד). הן עלו לארץ כרווקות, ובדרך כלל עשו זאת חרף התנגדות הוריהן.⁴ את הרקע האידיאולוגי של התנועה ספגו בארצות מוצאן בתנועות חלוציות דתיות, כגון: 'החלוץ המזרחי', 'השומר הדתי', בח"ד ('ברית חלוצים דתיים') ו'ברוריה' - תנועה

שהקיפה את ציבור החברות שציידו ברעיון של תורה ועבודה. חלוצות דתיות רבות הצטרפו לקיבוצי הכשרה דתיים לפני עלייתן לארץ-ישראל ובהם החלו בתכנון מטרותיהן ויעדיהן במפעל התחייה.⁵ מטרת המאמר לשפוך אור ראשון על שאיפותיהן של הפועלות הדתיות בתחום החברה והחקלאות, לשרטט את הדרך שפעלו בה ולעמוד על היחס אליהן מצד החברה הכללית והדתית. המחקר גם מרחיב את היריעה בכל הנוגע להבנת הציונות הדתית בתקופה הנדונה.

עמוד השער של יומן קבוצת הכשרה לצעירות מברודנה וסמל הקבוצה (פולין 1934)

3 מתוך סקירת פעילות מועצת הפועלות הדתיות' בשנת 1940, אצ"ד, נ 2/12. בינואר 1935 התאגדו הפועלות הדתיות בארץ-ישראל תחת גוף אחד: 'ארגון הפועלות הדתיות'. ארגון זה היה גוף עצמאי למחצה במסגרת תנועת 'הפועל המזרחי'. עם הקמת הארגון הונחו יסודות המנגנון שלו ונערכו בחירות למועצה ארצית. מועצה זו (להלן: מועצת הפועלות) מנתה חמש-עשרה חברות, נציגות תחומי ההתיישבות השונים. בראש המועצה עמדה מזכירות בת חמש חברות. היא ריכזה את פעילות ארגון הפועלות בסניפי הארגון ברחבי הארץ, ייצגה את הפועלות הדתיות בפני המוסדות וטיפלה בכל ענייני הפועלות הדתיות: קליטת עלייה, סידור עבודה ופעילות תרבותית. מידע נוסף על הקמת הארגון ופעילותו, ראה: ל' רוזנברג, 'הפועלות הדתיות בארץ-ישראל: בניין ארגון ומשקי פועלות 1920-1939', עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ח, עמ' 95-155. המסמכים המצויים ברשותנו תומכים על ידי מועצת הפועלות, בשל היותה הגוף המתכנן והמבצע של ארגון הפועלות. הם מייצגים כמובן את הארגון כולו.

4 ראה לדוגמא: ריאיון עם קבוצת חלוצות דתיות מפולין, 9 במאי 1973, נערך על-ידי א' רובינשטיין וי' בן-אבנר, אצ"ד, מדור תיעוד בעל-פה; ריאיון עם טובה סנהדראי, 15 ביוני 1973, נערך על ידי י' בן-אבנר, שם.

5 ג' דומבק, 'לארגון הצעירות "ברוריה" בפולניה', נתיבה, ח, ג-ד (א' בטבת תרצ"ג), עמ' 13. פרטים ביוגרפיים נוספים על הצעירות, השכלתן, הכשרתן בחו"ל ועוד ניתן למצוא בעבודת הגמר שכתבתי (לעיל, הערה 3), עמ' 14-42.

הפרובלמטיקה של הפועלת הדתית

דמות הפועלת הדתית הייתה חידוש בנוף החברה הארץ-ישראלית ועוררה בעיות מיוחדות. הפועלת

הדתית החזיקה מחד גיסא בתפיסה המסורתית בדבר תפקידה החשוב של האישה בתחום הבית והמשפחה, אולם שאפה מאידך גיסא להיות 'בת לעם באופן בלתי אמצעי, בזכות עצמה, אישיותה, פועלה, מעשיה, בזכות כפייה'.⁶ השאיפה לשלב בין שתי תפיסות עולם מנוגדות אלו הקשתה על הפועלת הדתית בגיבוש דרכה והפריעה לקליטתה בחברה הכללית. 'בימים ההם היה מן המוזרות בעצם הופעתו של פועל דתי ועל אחת כמה פועלת דתית'.⁷ הפועלות הכלליות,⁸ ששאפו לשנות את המעמד המסורתי הנחות של האישה ולהגיע לשוויון עם הגברים,⁹ לא הבינו את רצון הפועלות הדתיות להמשיך באורח החיים המסורתי ובד בבד לסלול דרך חדשה.¹⁰ אף הפועלים הדתיים התקשו להבין את דרכן הייחודית של הפועלות הדתיות, והסתייגו בתחילה משילובן בשורותיהם. על פי המסורת היהודית מקומה של האישה בעיקר בביתה ותפקידה החשוב הוא בתחום החינוך, בהנחלת הערכים לדור הבא.¹¹ באותם ימים התרכזה הציונות ביצירת חברה חדשה – שאחד מסממניה היה שינוי מעמד

קבוצת ההכשרה
הציונית 'ברוריה'
שנוסדה על ידי
מיכאל חזני
ב'ז'וירצ'ה, פולין

- 6 ש' קדרי, בתוך: ש' דניאל (עורך), רחל ברקמן, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 53. נשים עמדו על תפקידה המרכזי של האישה בהנחלת ערכי היהדות לדורות הבאים, ראה: פ' היימן, האישה היהודיה בסבך הקידמה – מקומה וייצוגה בעת החדשה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 43. ישעיהו וולפסברג, מעסקי תנועת 'הפועל המזרחי', סבר כי החינוך המסורתי של הגברים והנשים הביא להיעדרות נשים מהמפעל בשלבי הראשונים. ראה: דניאל (שם), עמ' 29.
- 7 נ' גרדי בדברים לזכרה של רחל ברקמן, 'לדמותה של רחל ברקמן', דבר הפועלת, ג, 9 (י"ט בכסלו תרצ"ו), עמ' 12.
- 8 הפועלים והפועלות שאינם דתיים כונו במאמר זה כלליים.
- 9 ברנשטיין (לעיל, הערה 2), עמ' 27; ד' ברנשטיין, 'מעמדן והתארגנותן של נשים עובדות ביישוב העירוני בשנות העשרים והשלושים', קתדרה, 34 (טבת תשמ"ה), עמ' 115-144; ד' יורעאלי, 'תנועת הפועלות בארץ-ישראל מראשיתה עד 1927', קתדרה, 32 (תמוז תשמ"ד), עמ' 109-140.
- 10 יש לזכור כי יחס מתנכר לדת היה ממאפייני התקופה, ראה: א' פישמן, הפועל-המזרחי 1921-1935, תל-אביב תשל"ט, עמ' 9; 'הועדה הארצית הראשונה של הפועלים הדתיים, אפריל 1922', המזרחי, ד, 20 (כ' באייר תרפ"ב), עמ' 4-6; נ' גרדי, בתוך: דניאל (לעיל, הערה 6), עמ' 32; וכן: חנה חצרוני, פועלת דתית, בריאיון שערכתי עמה ב'6 באפריל 1997.
- 11 חוקרים שונים סבורים כי כשהחברה היהודית הייתה נתונה במשבר עקב מעבר ממסורת למודרניזציה ברוב המקרים הנשים הן ששמרו על נהגים מסורתיים בכך שעמדו על קיום אורח חיים יהודי בבית. ראה למשל: היימן (לעיל, הערה 6), עמ' 123, 125, 126, הסבורה כי העידן המודרני חיוק וחידש את מעמד האישה כמשמרת המסורת היהודית. דוד ביאל טוען כי בשל העובדה שבעבר המשפחה שימשה אבן-פינה של העולם היהודי, והנשים היו 'שומרות הסף העיקריות שלה', עיקר ההאשמה בירידה במעמד המשפחה היהודית בעידן המודרני מוטל עליהן. ראה: ד' ביאל, ארוס והיהודים, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 239. מ' קפלן סבורה כי למרות האשמות כגון אלה, הנשים הן ששמרו על נהגים מסורתיים. על כך ועוד על חשיבות האישה למשפחה ולקיום היהודי, ראה: M.A. Kaplan, *The Making of the Jewish Middle-Class Woman: Family and Identity in Imperial Germany*, New York 1991, pp. 64-65. נשים מהספירה הציוברית ראה: י' עצמון, 'מבוא: היהדות וההדרה של נשים מן הוירה הציוברית', הנ"ל (עורכת), אשנב לחייהן של נשים יהודיות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 19-25.

האישה – תוך ניתוק מהמסורת, לעומת זאת הציונות הדתית נטתה לצד המסורת, שהייתה גורם מעכב בגיבוש תפיסה חדשנית בכל הנוגע לאישה ולתפקידיה. הפועלות הדתיות לא נטלו חלק בתהליך ייסוד תנועת 'הפועל המזרחי' (להלן: הפוהמ"ז),¹² שכן החברים לא היו מודעים לאפשרות שילובן בתנועה ולא הכירו בחשיבותן למפעלה. הציונות הדתית פיגרה אחר התנועה הציונית בכל הנוגע להכרה בתפקיד האישה בתחייה הלאומית, כשם שפיגרה אחריה בבניין הארץ.¹³ הפועלות הדתיות נדחו מכלל ציבור הפועלות בשל דתיותן, ובציבור הדתי נדחו בשל היותן נשים. העדרן מהמפעל בשלביו הראשונים מנע הכרה מצד החברה הכללית ומצד החברה הציונית-הדתית בתפקידן בתחייה הלאומית. דחייתן מהחברה החדשה המתגבשת בארץ העמידה אותן במצב חסר מוצא, מצב שנבע משאיפתן המורכבת ליצור דרך חדשה תוך שמירת הדרך הישנה. גיבוש הדרך החדשה היה אתגר גדול עבור הפועלות הדתיות ולווה במאמצים של שכנוע החברה שמסביבן בנכונות דרכן. הקמת המוסדות החדשים, משקי הפועלות הדתיות, הייתה חיונית למימוש אתגר זה.

'הפועל המזרחי' ויחסו להכשרה חקלאית לפועלות הדתיות

משקי הפועלות, שבהם קיבלו הפועלות הכשרה חקלאית, היו גולת הכותרת של פעילות תנועת הפועלות הכללית למן הקמת משק הפועלות הראשון בשנות העלייה השנייה. משקים אלה היו הפתרון המעשי העיקרי שיכלה תנועת הפועלות להציע לחלוצות. החלוצות שאפו לעסוק בחקלאות, אך נתקלו בקשיים במימוש שאיפתן.¹⁴ משקי הפועלות, כגון המשק בנחלת-יהודה ומשק עיינות, נעשו לסמלה ולמשענתה הפנימית של תנועת הפועלות בתקופת היישוב. מערכת זו, שקלטה את העולות החדשות והעניקה להן הכשרה חקלאית וחברתית, נתנה מענה חלקי לבעייתה רבת הפנים של הפועלת. תנועת הפוהמ"ז, כיתר ארגוני הפועלים, ראתה בהתיישבות החקלאית יעד מרכזי ואמצעי להגשמת רעיונותיה בדבר שיבה אל המקורות העברית (עבודת אדמה בארץ-ישראל כבטרם גלות, חיים ישרים על פי התורה) וחיווק הקשר בין האדם לבורא עולם.¹⁵ בעקבות הזרם החלוצי הכללי ראה הפוהמ"ז בקיום אורח חיים שיתופי דרך טובה למימוש ההתיישבות, ובהתאם לכך עודד את חבריו ליצור קבוצות שיתופיות לצורך קבלת הכשרה לקראת התיישבות חקלאית. הכשרה זו עתידה הייתה להקל את התאקלמות החלוצים ולהוכיח את יכולתם בתחום החקלאות.¹⁶

12 מצוקת הפועלים הדתיים, הן בתנועת ה'מזרחי' והן בהסתדרות העובדים הכללית, עוררה אותם ליוזם הקמת ארגון עצמאי אשר יסלב את הסוציאליזם עם הדת. באפריל 1922 נוסדה הסתדרות 'הפועל המזרחי'. על היווסדות תנועה זו ראה: מ' רוטשטיין, 'יסוד הפועל-המזרחי – מוצא מן המבוך', 'אלפסי (עורך), תורה ועבודה בחוון ובמעש, א, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 14; 'י' טברסקי, עמל ואמונה, תל-אביב תשל"ב, עמ' 41-44; 'י' ברנשטיין, ייעוד ודרך, תל-אביב תשט"ז, עמ' 330-351; 'צ' שינובר ואחרים, הציונות הדתית: קורות ומקורות, נחלים תשכ"ז, עמ' 251-286.

13 ראה למשל: נ' עמינה, על המבוע, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 37.

14 א' מנור, 'משקי פועלות 1911-1945: מחבורות של פועלות לבי"ס פנימייתיים', א, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ז, עמ' 16.

15 ח' פלס, 'התיישבות הפוהמ"ז בשנים תרפ"פ-תרפ"ח (1920-1928)', אלפסי (לעיל, הערה 12), עמ' 200.

16 עד להקמת הפוהמ"ז הייתה ההכשרה החקלאית מונופול בידי הפועלים הכלליים, 'זאכסיומה מקובלת הייתה כי אין היסוד הדתי מוכשר ומסוגל למעשי יצירה כזו', 'תזכיר הסתדרות הפוהמ"ז בארץ-ישראל לועידה המזרחית העולמית והקונגרס הציוני הי"ג, 1923, הפועל המזרחי, א, ג [מנחם-אב תרפ"ג], עמ' טז.

יחסו של הפועל הדתי לסוגיית ההכשרה החקלאית לפועלות הדתיות שיקף את יחסו לאישה בכלל. חברי הפוהמ"ז ביקשו לשכלל את כישורי האישה במשפחתה לשם השגת היעדים החדשים: (א) הנחלת ערכי התנועה לדורות הבאים – לאישה-האם חשיבות רבה בתחום חינוך הילדים, ולפיכך ניתן לה תפקיד מרכזי בהנחלת מורשת הפוהמ"ז.¹⁷ (ב) השתתפות בבניין הארץ ועמידה לימין החבר במשק – התפיסה הייתה כי אשת החבר בהתיישבות החקלאית חשובה למלחמת הקיום של המשפחה יותר

תלמידות בחוות
העלמות בכינרת
(1918)

מאשר אשת הפועל העירוני, והאיכרה, הנושאת בעול המשק לא פחות מהגבר, זקוקה לידע ולהכשרה מקצועית בדיוק כמוהו, ובענפים ביתיים כמו ענף הגינה והלול אף יותר ממנו.¹⁸ למרבית הפועלות הדתיות חסרו הידיעות וההכשרה ולעתים אף הזיקה הנפשית לחיי חקלאות.¹⁹ תנועת הפוהמ"ז חשבה כי יש למלא חלל זה באמצעות הקמת משק לפועלות דתיות.

תנועת הפוהמ"ז לא כיוונה את הפועלות הדתיות למשקי הפועלות הכלליות בשל התחושה כי 'נחטיא את המטרה אם נכניס חברותינו... למקומות שלא תמצאנה בהם אטמוספירה דתית וסכנת טמיעה נשקפת להן'.²⁰ ההכשרה במשקי הפועלות הדתיות נועדה לאפשר את שילוב החברות בהתיישבות הדתית, למען תוכלנה 'לתפוס את מקומן הראוי בהקמת התאים והמסגרת של משטר החיים על יסוד תורה ועבודה'.²¹

17 מתוך סקירה אודות הפועלת הדתית (ללא תאריך), אצ"ד, ארכיון עמינת, אב 15.

18 א"מ גנחובסקי, כי תבואו אל הארץ, ירושלים תרצ"ו, עמ' 164.

19 הדבר עלול היה למנוע את סיועה למשק ואף לרפות את ידי החבר ולהביא לעויבתו את המשק (שם).

20 שם.

21 צ' ברנשטיין, כה לחי, תל-אביב ת"ש, עמ' 32.

היעדים שהציבה תנועת הפוהמ"ז למשק הפועלות הדתיות היו: (א) הכשרה מקצועית בענפי הבית והחצר, (ב) יצירת קשר נפשי לעבודה החקלאית, (ג) הכשרה חברתית-תרבותית, (ד) הכשרה דתית.²²

שני היעדים האחרונים מייחדים את המשק הדתי, שאמור היה להקנות לצעירה את ערכי התנועה הדתיים והחברתיים ואת הרקע האידיאולוגי הנחוץ לקראת היציאה להתיישבות דתית. בניגוד למשקי הפועלות הכלליות, אשר הוקמו ביוזמת הפועלות עצמן, את המשק הדתי יזמו הפועלים-הגברים. חברי הפוהמ"ז הבינו את הנחיצות במשק פועלות בטרם גיבשו החברות עצמן את עמדתן ביחס להכשרה החקלאית. לעומת הפועלות הדתיות, שהוסיפו להתלבט בשאלת ההכשרה החקלאית ומטרותיה גם בראשית שנות השלושים, לחברים-הגברים הייתה המטרה ברורה כבר מההתחלה: סיוע לחברים בהתיישבות החקלאית של הפוהמ"ז.

יחס הפועלות הדתיות להכשרה החקלאית

נתן גרדי, חבר הפוהמ"ז, סבר כי יחס הפועלות הדתיות לחקלאות נבע מההכרה שאת תיקון האדם אפשר למצוא רק בעבודה, וכי המסגרת המתוקנת לחיים טהורים היא החקלאות.²³ הפועלות הדתיות כמו הפועלים הגברים חשו כי עבודת האדמה מקרבת את האדם לטבע, לבריאה ולבורא עולם.²⁴ בדומה לפועלות הכלליות הן מצאו בחקלאות ערך לאומי, וחשבו כי זו הדרך המתאימה להשתתפותן בבניין הארץ.

רוב הפועלות הכלליות לא תבעו שוויון מוחלט בעיסוקים החקלאיים, אלא שאפו לעסוק בחקלאות המשק הביתי, בצד הנכונות למלא באופן בלעדי חלק מהתפקידים המסורתיים של האישה בביתה.²⁵ גם הפועלות הדתיות, אשר אימצו את מודל המשק של הפועלות הכלליות, ראו עצמן 'עוזר כנגד' הפועל החקלאי, ולכך ייעדו את משקן.

קבוצת 'ברוריה' – ההכשרה התנועתית לפועלות דתיות בארץ-ישראל, 1925-1928

מטרות משקי ההכשרה לפועלות דתיות

בוועידה החמישית של הפוהמ"ז, שהתקיימה בטבת תרפ"ז (דצמבר 1926), נקבעה מטרתו המרכזית של משק הפועלות הדתיות: משק זה ישמש מרכז קליטה לשם 'ביסוס וסידור הפועלת המזרחית',²⁶ במילים אחרות, הוא ייתן פתרון למצוקת העבודה והמגורים של הפועלות הדתיות. בתקנות משק

22 ש' דניאל, באהלי תורה ועבודה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 54.

23 נ' גרדי, בתוך דניאל (לעיל, הערה 6), עמ' 32. נתן גרדי עלה לארץ בשנת 1920, היה ממייסדי תנועת הפוהמ"ז ומפעיליה הבולטים, ממקימי כפר-חטין וכפר-אברהם. ראה: י' אלפסי, 'נתן גרדי', הנ"ל (לעיל, הערה 12), עמ' 38-39.

24 מתוך יומן משק הפועלות בברודנה-פולין, קיץ 1934, אצ"ד, ה 9/117, עמ' 5.

25 מנור (לעיל, הערה 14), עמ' 75.

26 'הוועידה החמישית של הפוהמ"ז בא"י, ירושלים י"ד-כ"ג בטבת תרפ"ז', נתיבה, ב, ח (אדר א' תרפ"ז), עמ' 150; וכן: החלטות הוועידה החמישית של הפוהמ"ז בארץ-ישראל, ירושלים, טבת תרפ"ז, עמ' 2, אצ"ד, פמ 14/200.

הפועלות הדתיות 'ברוריה', שנוסחו על ידי הוועד החקלאי של הפוהמ"ז, הורחבו מטרת המשק ונקבע כי החברות יוכשרו לחיי תורה ועבודה,²⁷ כלומר יקבלו הכשרה חברתית ותנועתית לקראת קיום אורח חיים ברוח הפוהמ"ז בעיקר בהתיישבות החקלאית. יעדי המשק תאמו את מגמת הפועלות הכלליות, אשר ראו במשק פועלות פתרון לבעיית הקליטה של הפועלת ומסגרת להכשרתה לקראת התיישבות חקלאית.²⁸ היעדים ביטאו גם את תפיסתה של תנועת הפוהמ"ז ביחס לחברות, תפיסה שהתגבשה עם התגברות עליית הפועלות הדתיות, ושניכרו בה המודעות לצורכי החברות ולמצוקותיהן וההכרה בחינוכותן לתנועה.²⁹

ההתנסות החקלאית הראשונה של הפועלות הדתיות הייתה בשנת 1922 בבית הספר החקלאי 'מקווה ישראל', כאשר החלוצה הדתית רחל לבקובסקי-ברקמן התקבלה למוסד ופתחה את שעריו בפני נשים.³⁰ רחל שהתה במקום כשנה ומחצה, פרק זמן שבו חייתה בקרב ציבור שהיה זר לה בעולמו הרוחני ונאלצה להיאבק על דעותיה ומנהגיה.³¹ התנסות זו הבהירה ביתר חריפות את הצורך במשק פועלות דתיות. רחל הייתה אישיות מיוחדת, בעלת תודעה דתית עמוקה נוסף להשכלתה הכללית, ונתונים אלה אפשרו את שילובה המוצלח במוסד. אולם עבור מרבית הפועלות הדתיות ההצטרפות להכשרה כללית הייתה קשה מבחינה נפשית והצריכה התמודדות יום-יומית. יתרה מזו, עם חלוף הזמן גברו אצל הפועלות הדתיות המודעות התנועתית, השאיפה לעבודה חקלאית והרצון לתרום למפעל ההתיישבותי של התנועה,³² והן החלו לשאוף להקמת משק פועלות דתיות שתינתן בו הכשרה חברתית-תנועתית שהייתה חסרה בהכשרה הכללית. התנועה מצדה עודדה כאמור מגמה זו. בד בבד החלה להתרקם בלבה של הפועלת הדתית ההכרה באפשרות למימוש עצמי במסגרת משק הפועלות.³³

רחל ברקמן

על בעיית הקליטה של הפועלת הדתית ראה: ר' רייז, 'לארגון החברות', הד הנתיבה, א, ז (ט"ו באלול תרפ"ו), עמ' 12. הכינוי 'מזרחית' במאמר זה מציין חברה בתנועת ה'מזרחי' או 'הפועל המזרחי'.
 27 אצ"ד, ה 8/106, עמ' ב, סעיף 4. משק 'ברוריה' היה משק הפועלות הדתיות הראשון. תקנון המשק הוצע על ידי הוועד החקלאי של הפוהמ"ז בפני מרכז הפוהמ"ז וחברות קבוצת 'ברוריה' (תאריך משוער: 1926). מטרתו אלו מופיעות גם בהצעה לתקנון אשר נוסחה על ידי הפועלות עצמן, י"ז באייר תרפ"ז (19 במאי 1927), אצ"ד, ה 8/106; הצעה זו וזה כמעט לחלוטין לתקנון המשק.
 28 מטרת משקי הפועלות הכלליות היו: מקום עבודה ומגורים, הכשרה חקלאית, חינוכית, חברתית ותנועתית, חינוך הצעירה לאקטיוויזם ולחיי שיתוף, כהכנה להתיישבות ולחיי קיבוץ. לפירוט ראה: מנור (לעיל, הערה 14), עמ' 132, 136, 159, 176.
 29 באים לידי ביטוי במכתב מהוועד הפועל של הפוהמ"ז אל ההנהלה הצינונית, אייר תרפ"ה (אפריל 1925), אצ"מ, S9/1800b.
 30 דניאל (לעיל, הערה 6), עמ' 12. רחל לבקובסקי-ברקמן עלתה לארץ בשנת 1921, נחשבה לחלוצה הדתית הראשונה ולחמה על מעמדה של החברה בתנועת הפוהמ"ז. הייתה ממקימי כפר-חטין וממתיישבי כפר-אברהם וכן ממייסדות 'ארגון הפועלות הדתיות'. נפטרה בשנת 1936. ראה: י' אלפסי, 'רחל ברקמן', הנ"ל (לעיל, הערה 12), עמ' 58.
 31 דניאל (שם) וכן עמ' 73-74.
 32 מכתב מהוועד הפועל של הפוהמ"ז (לעיל, הערה 29).
 33 החיים בצוותא וקיום הנהלה עצמית היו קרקע פורייה לפיתוח האישיות של הנערות במשקי הפועלות הכלליות. ראה: מנור (לעיל, הערה 14), עמ' 120.

דרך החתחתים של הקמת המשק לפועלות הדתיות

שנת 1925 הייתה שנת שיא בעלייה ובתחום הכלכלי-ההתיישבותי. באותה שנה פעלה תנועת הפוהמ"ז בסיוע ההנהלה הציונית להקמת משק לפועלות הדתיות בפתח-תקווה, על אדמת 'סלונדי'.³⁴ ההחלטה בדבר משק הפועלות הדתיות נפלה כעשר שנים לאחר ההחלטה על הקמת משק פועלות כלליות. הציבור הדתי, שפיגר במחשבה ובמעשים אחר הציבור הכללי, אימץ את שיטת הפועלות הכלליות כדגם לחיקוי. בישיבת מרכז הפוהמ"ז בפסח תרפ"ג (1923) הוחלט להקים קבוצה חקלאית לעשר צעירות, שבה תתמחינה החברות בהנהלת משק חקלאי 'ובייחוד משק ביתי'.³⁵ החלטה זו קיבלה חיוק בכינוס המועצה החקלאית הראשונה של הפוהמ"ז בפתח-תקווה באדר א' תרפ"ד (1924),³⁶ אך לא נעשה דבר למימושה, ככל הנראה בשל מספרן המועט של החלוצות הדתיות ועקב העדר יזמה מצדן.

בוועידה הרביעית של הפוהמ"ז, בחשוון תרפ"ה (נובמבר 1924), נקבע שוב כי יש לארגן קבוצת צעירות להכשרה חקלאית.³⁷ הגורם המכריע שדחה לקבלת החלטה מחודשת זו היה הגעתה לארץ של חברות צעירות דתיות (מספרן אינו ברור) מפולין ומגרמניה בתחילת שנת תרפ"ה (שלהי 1924). חבורה זו, שנקראה קבוצת 'ברוריה', עברה הכשרה בפולין, ובבואה לארץ הייתה לגרעין של משק הפועלות בפתח-תקווה.³⁸ צעירות דתיות אלה הגיעו מחו"ל בידעה מוגמרת כי רצונן לעסוק בחקלאות בארץ-ישראל. כמרבית הפועלות הדתיות הן ספגו את האידאולוגיה של התנועה בהכשרה בחו"ל ושאפו לממשה בארץ.

בעקבות ההחלטות על הקמת משק פועלות פנה הוועד הפועל של הפוהמ"ז למחלקת העבודה של ההנהלה הציונית בבקשת סיוע תקציבי.³⁹ ההנהלה הציונית הייתה בתקופה זו כנראה הגורם היחיד למימון הכשרת הפועלות ורכישת הקרקע למשקיהן.⁴⁰ היא הייתה מעורבת בתהליך ההקמה של משקי הפועלות ומעורה בפרטי התכנית המשקית.

ב-25 ביולי 1925 נחתם חוזה בין ההנהלה הציונית לפוהמ"ז בנוגע להקמת משק לפועלות הדתיות בפתח-תקווה. שמונה חברות המשק חתמו אף הן על החוזה, אך נראה כי היה מדובר באקט פורמלי בלבד.⁴¹ נקבע מפורשות כי המשק הוא משק זמני, וייתכן כי הייתה כוונה לבחון את תפקודו. באשר לגודל המשק נתגלעו חילוקי דעות בין ההנהלה הציונית לפוהמ"ז – הפוהמ"ז היה מעוניין להגדיל את מספר החברות בו, ואילו ההנהלה הציונית תבעה כי מספרן לא יעלה על עשר, וזאת לטענתה

34 אדמה זו נרכשה על ידי אגודת 'סלונדי' בשנת 1907, בכסף שאסף הרב סלונדי מגרמניה. לאחר מלחמת העולם הראשונה עברה האדמה לידי ה'מזרחי', והוא יישב בה מדי פעם קבוצות הכשרה של הפוהמ"ז. ראה: א' יעיר, 'אדמת סלונדי', אלפסי (לעיל, הערה 12), עמ' 209.

35 'תזכיר הפוהמ"ז' (לעיל, הערה 16).

36 נ' גרדי, פרקי חיים של חלוץ דתי, א, תל-אביב תשל"ג, עמ' 192.

37 'החלטות הוועידה הרביעית של הפוהמ"ז, פתח-תקוה י"ב בחשוון תרפ"ה (9 בנובמבר 1924)', אצ"ד, פמ 179/14.

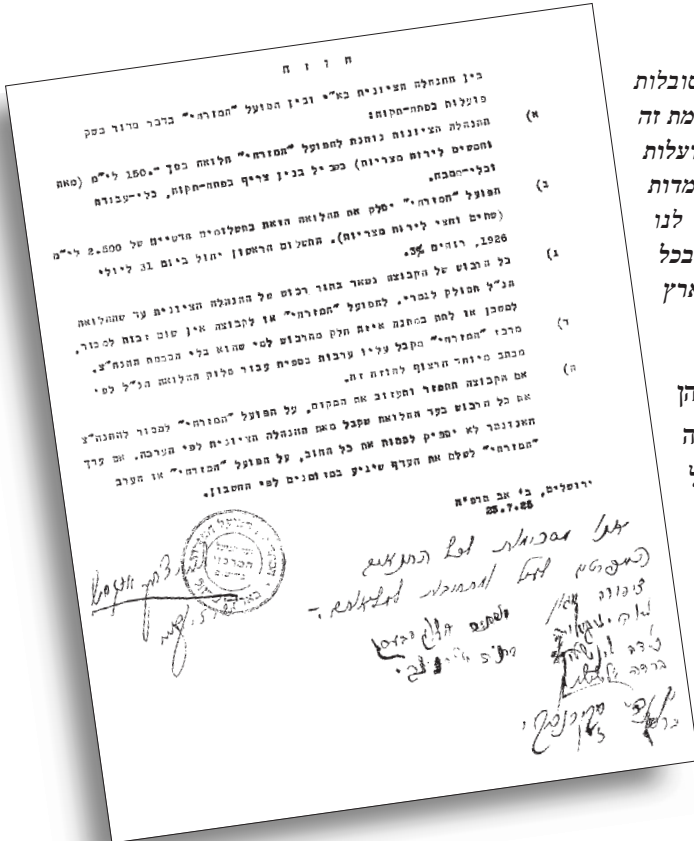
38 דניאל (לעיל, הערה 22), עמ' 55. לא מצאתי התייחסות לסוגיית בחירת השם 'ברוריה', יש לשער כי נקבע בשל היותו שם תנועת החברות בחו"ל, ובשל ההזדהות עם דמותה של ברוריה בתלמוד.

39 ו' באייר תרפ"ה (30 באפריל 1925), אצ"מ, S9/1800b.

40 מנור (לעיל, הערה 14), עמ' 144.

41 ראה: החוזה בין ההנהלה הציונית לפוהמ"ז בנוגע להקמת משק לפועלות דתיות, 25 ביולי 1925, אצ"ד, ה 108/8.

מסיבות תקציביות ובשל השטח המצומצם וראשוניותו וארעיותו של המשק.⁴² אולם גם לאחר התימת החוזה עדיין לא הוקם המשק, וחברות קבוצת 'ברוריה' נקלעו למצוקה קשה. בסיוון תרפ"ו (מאי 1926) שלחו חברות הקבוצה מכתב לוועד הפועל של הפוהמ"ז והביעו בו תרעומת:

ידוע לכם כי יותר משנה נמצאות אנו על המקום וסובלות בשביל קיום הקבוצה ולא נותנים לה להסתדר. לעומת זה שבנס ציונה והרבה מקומות מסתדרים משקי פועלות ורק אנחנו משום זה שאנו מזרחיות ואדוקות עומדות בחוץ בלי עבודה וכלי כלום. אף על פי שיש לנו תקציב לא יצאה עוד לפועל הקבוצה, אבל נלחם בכל כוחותינו שלצעירה המזרחית תהיה תקומה בארץ העובדת [ההדגשות שלי, ל"ר].⁴³

הפועלות הדתיות לא היססו לומר בגלוי כי הן מופלות לרעה לעומת שאר הפועלות. הסיבה לאפלייתן הייתה ברורה להן, והן לא העלו על דעתן סיבה אחרת מלבד היותן 'מזרחיות ואדוקות', כלומר דתיות וחברות בתנועת הפוהמ"ז, ולא בהסתדרות הכללית. לא ברור כלפי מי הופנתה ההאשמה. המכתב אמנם נשלח לפוהמ"ז, ואפשר שטענתן הופנתה לתנועה אשר לא דאגה להן למרות היותן חברות התנועה. אך ייתכן גם כי האשמה הוטחה במוסדות המיישבים, שלא סייעו להן בשל

היותן 'מזרחיות', כלומר חברות בפוהמ"ז. יש לציין כי הנהלה הציונית

החוזה בין הנהלה הציונית ולתנועת 'הפועל המזרחי' בדבר הקמת משק 'ברוריה'

מילאה את חלקה בהסכם עם הפוהמ"ז והעבירה תקציב מסוים להקמת משק פועלות, אך סירבה להוסיף עליו, כיוון שלטענתה השתתפה 'בהתחלת המפעל הזה במידה רבה יותר' מהשתתפותה במפעלים דומים.⁴⁴ לתנועת הפוהמ"ז היו סדרי עדיפויות שונים – ידוע כי הקימה קבוצות הכשרה לחברים בתקופה הנדונה, ובכל זאת לא עשתה את כל המאמצים להקים את המפעל לחברות. הפועלות הדתיות, שלא היה להן ארגון משלהן, הופקרו למעשה על ידי המוסדות המיישבים הדתיים והכלליים, אשר לא מצאו לנכון לסייע להן באופן מידי. נראה כי בעיני הפוהמ"ז היו הפועלות הדתיות בעדיפות משנית.

42 על פי עדה פישמן, בפגישתה עם יעקב לין, מנהל הקבוצה מטעם הפוהמ"ז, נובמבר 1925, אצ"מ, S9/1814a.

43 אצ"מ, ה 8/107.

44 מחלקת העבודה של הנהלה הציונית (לא ברור שם הכותב) אל מחלקת ההתיישבות של הנהלה הציונית, 10

במאי 1926, אצ"מ, S9/1800b.

התפנית חלה בוועידה הארצית של הפוהמ"ז בטבת תרפ"ז (19-28 בדצמבר 1926), אשר בה התקבלה החלטה חד-משמעית בדבר המשק; 'הועידה... מחייבת את הוועד הפועל לטפל ביתר שאת בקבוצת הפועלות 'ברוריה' של הפוהמ"ז.⁴⁵ הנחיה ברורה זו עתידה הייתה להביא למפנה המיוחד בעניין הקמת המשק. משק 'ברוריה' הוקם בדצמבר 1926, בסופו של תהליך ארוך. נראה כי הקמתו הייתה תלויה בתנועת הפוהמ"ז ולא בהנהלה הציונית. ההנהלה הציונית, אשר תמכה במשקי הפועלות, נאותה לסייע, אך לא מצאה לנכון ליוזם ולהקים את המפעל. תנועת הפוהמ"ז הכירה בחזיונותו של משק פועלות דתיות לקליטת הפועלת ולהתיישבות הדתית (וראיה לכך - החלטות התנועה בדבר הקמת המשק אשר חזרו ונשנו בישיבות שונות), אולם לא היה די בהכרה זו כדי להביא להקמת המפעל בפועל. חברות קבוצת 'ברוריה' היו נחושות בדעתן להוכיח כי הצעירה 'המזרחית' תמצא את מקומה ותשתלב בבניין הארץ. מבחינתן אחד האמצעים להוכיח זאת היה הוצאת רעיון המשק מהכוח אל הפועל. להערכתו לחצן של הצעירות השפיע על תנועת הפוהמ"ז ותרם להקמת משק הפועלות.

המשק: פועלות, ענפי חקלאות ותקציב
 קבוצה של שש צעירות ייסדה את המשק, ובאפריל 1927 שהו בו 15 חברות.⁴⁶ ככל הנראה חברות רבות באו למשק זמן קצר לאחר הקמתו, כאשר אופטימיות רבה אפפה את כל הגורמים שהיו מעורבים בייסודו. מספר החברות עלה על יכולת הקליטה הכלכלית של משק 'ברוריה', ובשלהי שנת 1927 שהו במשק תשע חברות

בלבד.⁴⁷ התנועה במספר החברות אפיינה את המשק והעידה על מצבו הקשה. בתקנות המשק נקבע כי החברות יצטרפו למשק לתקופה של שנתיים, ובסיום ההכשרה יקבלו תעודת גמר מהנהלת המשק ומהוועד ההקלאי.⁴⁸ כך היה מקובל גם במשקי הפועלות הכלליות.

התקציב קבוצת הפועלות ברוריה לשנת תרפ"ז.

התנועה הציונית בארץ-ישראל
 המחלקה לחתימות חקלאיות.

1.	כ"ס 5 / 8
2.	חדר כבוד 4 / 4
3.	חמים 50 חא
4.	אינקובטור
5.	שלתנות
6.	עונות
7.	כיסים לדגירה
8.	גדר: 180 עמודים 730 עמ' תופי כרול דוקרים, 12 הכינות & 48 ג"ם 28 - 28 ימי כבודה, סמסרים וכ"י כבודה
9.	10 חלונות לסתלה
10.	עציצים פחים
11.	1000 ליטונים
12.	15 דונם כהר & 3,5 ל"ים
13.	20 דונם חסא עם תורפה (5 + 5)
14.	זבל: 35 ענלות & 20 גורים (לסתלה)
15.	זבל חיסוי
16.	זרעים סוכים
17.	פרות (אחרי הסתה)
18.	פלו-כבודה
19.	ככלת: 7 צעירות & 15 5 / 4 & 3,5 / 5
20.	המדריכה 10,5 חרשים & 4 ל"ים

כ"ס * * *
 402.50 0
 48.-
 450.50

יירוטס, י"ב שנת תרפ"ז.
 (17.12.26.)

45 לעיל, הערה 26.
 46 מנהלת המשק, בת-שבע וזלבסקי, אל מחלקת העבודה של ההנהלה הציונית, 7 באפריל 1927, אצ"מ, S9/1800b.
 47 נתונים נוספים אודות מספר החברות במשק 'ברוריה' ניתן למצוא ברשימת תשלומי מיסי החבר של החברות לפוהמ"ז, תמוז תרפ"ז (יולי 1927), אצ"ד, ה 8/106, ובתוך תכנית המשק לשנת תרפ"ח (1928-1929), ג' בתשרי תרפ"ח, שם.
 48 תקנון המשק (לעיל, הערה 27), עמ' ב, סעיף ג'.

היעד החקלאי של המשק היה הכוונת הצעירות לתחום המשק הביתי על מנת שתוכלנה להיות לעזר לבני זוגן בהתיישבות. בתקנות המשק נקבע כי הוא יהיה 'משק חקלאי מעורב',⁴⁹ כלומר משק המבוסס על ענפי חקלאות שונים. מרשימות התקציבים מתברר כי הענפים שתוכננו הם לול, משתלה, גן ירק ומטע. ענפים אלה נחשבו 'נשיים', ועליהם התבססו גם משקי הפועלות הכלליות. מלבד הענפים החקלאיים עסקו הפועלות בעבודות חוץ, שההכנסות מהן היו קודש לקופת המשק.⁵⁰ מבחינה משקית לא היה במשק 'ברוריה' שום חידוש לעומת יתר משקי הפועלות. תקציב המשק היה מצומצם ונועד לאפשר את הקמתו. הוא כלל גם סכום שיועד לכלכלת הצעירות ולשכר למנהלת (בניגוד למשקים הכלליים, שבהם המנהלת הייתה ככל החברות ולא קיבלה שכר או תנאים מיוחדים,⁵¹ מנהלת משק 'ברוריה' לא הייתה אחת מהחברות, ואף לא חברה בפומ"ז; היא מונתה על ידי ההנהלה הציונית ונחשבה עובדת שכירה). המטרה הייתה שהפועלות יעסקו בכל ענפי המשק, ושבמשך הזמן יגדלו ההכנסות ממכירת התוצרת. אולם מהמאזנים החודשיים של המשק עולה כי הוצאותיו היו גדולות מהכנסותיו. לאורך כל תקופת קיומו נזקק לסיוע תקציבי מההנהלה הציונית,⁵² אולם גם בכך לא היה די לקיימו לאורך זמן. בתשרי תרפ"ח (ספטמבר 1927) צוין כי לא נותרה במשק אף פרוטה לאספקה ולעבודות החקלאיות הנחוצות ביותר.⁵³

אופיו הדתי של המשק

ייחודו של המשק לא היה בתחום החקלאי או בשגשוגו הכלכלי, אלא באופיו הדתי, והדבר התבטא בשני תחומים עיקריים:

א. דתיותן של החברות

למשק 'ברוריה' התקבלו צעירות דתיות בלבד. היה עליהן להצטייד במכתבי המלצה שהעידו על היותן שומרות מצוות.⁵⁴ לא ברור מי היו הממליצים ומה היה נוסח ההמלצה. נוהג זה של המלצה דתית היה ייחודי למשק הדתי. במשקים הכלליים היה צורך באישורים מסוג אחר, כגון: תעודה מרופא המעידה על כושר עבודתה של הפועלת.⁵⁵ דומה כי במשקים הכלליים הדגש היה על כושר העבודה, ובמשק הדתי הדגש היה על הרוח הדתית של החברות. החברות במשק 'ברוריה' היו מחויבות להתנהגות ההולמת את רוח התנועה הדתית הן בפרהסיה והן בחייהן הפרטיים.⁵⁶

49 שם, עמ' ב, סעיפים א"1, ב"1.

50 פרוטוקול משיבת ועד הקבוצה, 20 באפריל 1926, אצ"ד, ה 8/106. עבודות חוץ היו מקובלות גם במשקים הכלליים, ראה: מנור (לעיל, הערה 14), עמ' 117.

51 מנור (לעיל, הערה 14), עמ' 141.

52 ראה למשל: מכתב מנהלת המשק, בת"שבע זסלבסקי (לעיל, הערה 46). עדות למצב הכלכלי הקשה ראה לדוגמה בדוחות תקציביים של המשק מחודשים מרס-מאי 1927, אצ"מ, S1/1605.

53 משק הפועלות אל הוועד הפועל של הפומ"ז, ג' בתשרי תרפ"ח (29 בספטמבר 1927), אצ"ד, ה 8/107.

54 דוגמאות למכתבים מסוג זה ראה: אצ"ד, שם.

55 חוקת משקי הפועלות, 1931, בתוך: מנור (לעיל, הערה 14), ב, עמ' 226.

56 כך נקבע בישיבת ועד הקבוצה באפריל 1926, עוד לפני היווסד המשק. ראה: פרוטוקול הישיבה (לעיל, הערה 50).

ב. תרבות והווי המבוססים על המסורת היהודית

באופן טבעי יצר אורח חייהן הדתי של חברות המשק אווירה מיוחדת והווי מיוחד. גם תנועת הפוהמ"ז שאפה לחיזוק הכרתן הדתית והתנועתית של החברות. לפיכך נשאה הפעילות התרבותית במשק פעמים רבות צביון דתי. האווירה המסורתית במשק התבטאה בעיקר בשבתות. ציון השבת על פי המסורת בבית אבא העניק לצעירות הזדמנות לספוג מעט חמימות ולמצוא מזור לבדידותן ולגעגועיהן למשפחה שנותרה בחו"ל. המשק שקיימו בו אורח חיים דתי היה המקום היחיד שהחלוצות הדתיות יכלו לנהל בו את חייהן על פי השקפת עולמן, והיווה בסיס שממנו יכלו לשאוב כוח להתמודדות עם הסביבה המתנכרת לדת ולמסורת. אמנם גם במשקים הכלליים התפתח הווי חיים ייחודי שכלל סממנים מסורתיים כגון: קידוש בשבתות ובחגים, אולם 'הם יצקו תוכן ומשמעות חדשים לתוך מסגרות דתיות',⁵⁷ ואילו הפועלות הדתיות היו מעוניינות בשמירת התוכן והמשמעות המסורתיים.

במשק 'ברוריה' התפתח הווי דומה לזה שבקבוצות ההכשרה של הפועלים הדתיים. ההבדל המגדרי בא לידי ביטוי בתוכני הלימוד. משקי הפועלים לא פרצו דרכים חדשות בתחום הלימוד התורני: החברים למדו גמרא והחברות – פרקי אבות. אף על פי ששמו של משק 'ברוריה' שיקף הזדהות עם הדמות מהספרות התלמודית שזה היה שמה ושנודעה בשל למדנותה,⁵⁸ לא נמצאה עדות לבקשתן של החברות ללימוד תורני ברמה גבוהה יותר ובנושאים חדשים.⁵⁹ בניגוד למשקים הכלליים, שנערכו בהם חוגים והרצאות בנושאים שונים, התמקדה הפעילות התרבותית במשק 'ברוריה' במסורת היהודית, והתבטאה בעיקר בקיום מצוות ובשמירה על אורח חיים דתי. אך העדר תקציבים והתעסקות בבעיות חברתיות מנעו את פיתוחה וגיוונה של הפעילות התרבותית.

התייחסותן המגוונת של הפועלות להכשרה: מקום עבודה, אפשרות לפיתוח עצמי או הצטרפות לתנועה ולדרך חדשה?

ההצטרפות למשק הייתה כרוכה בהצטרפות לתנועה. הוועד החקלאי והוועד הפועל של הפוהמ"ז היו הבעלים של משק הפועלות וקיבלו לשורותיו רק את חברות התנועה. על כל חברה הוטלה החובה לקבל על עצמה את המשמעת של הסדרות הפוהמ"ז ולשלם מסים לתנועה.⁶⁰ לפועלות הדתיות לא היה ארגון משלהן, ולכן היו נתונות ישירות למרות הפוהמ"ז.

הפוהמ"ז ראה במשק מפעל של התנועה ולא מוסד נשי שעיקר עניינו הוא בקידום הצעירה הדתית. לכן כאשר ביקשו צעירות דתיות שלא היו חברות התנועה להתקבל למשק, הן נענו בסירוב, למרות

57 א' שפירא, 'המוטיוויים הדתיים של תנועת העבודה', ש' אלמוג ואחרים (עורכים), ציונות ודת, ירושלים תשנ"ז, עמ' 313, 320-319.

58 על ברוריה התלמודית ראה: I. Tal, 'The Quest for the Historical Beruriah, Rachel and Imma Shalom', *The Journal of the Association for Jewish Studies (AJS)*, 22,1 (1997), pp. 1-17

59 ההרצאות ניתנו על ידי חברי הפוהמ"ז. על הלימוד התורני במשק 'ברוריה' ראה: דניאל (לעיל, הערה 22), עמ' 55; וכן: פרוטוקול משיבת ועד הקבוצה (לעיל, הערה 50).

60 ראה: תקנון המשק (לעיל, הערה 27), עמ' ה, סעיף 1; וכן: הצעה לתקנון (שם).

רוחה של המנהלת.⁶¹ כאמור המנהלת לא הייתה חברת הפוהמ"ז, ולנגד עיניה עמדה רק טובתן של הצעירות. אולם כוחה של התנועה, שהייתה בעליו של המשק, היה חזק מכוחה של המנהלת. פועלות רבות ביקשו להצטרף למשק הפועלות כיוון שמצאו בו פתרון למצוקת המגורים והעבודה שבה היו מצויות. אחרות ביקשו להתקבל לקבוצה לשם הכשרה בחקלאות במגמה לעסוק בכך בעתיד. היו שראו בהכשרה החקלאית אמצעי להשתלב במפעל התנועה ומפעל זה הוא שעמד לנגד עיניהן.⁶² מאחורי המחלוקת שרווחו במשק עמדה ההתלבטות בדבר מטרתו: האם ייעודו הוא מתן עבודה ומגורים או מתן הכשרה על מנת להביא לפיתוח התודעה העצמית של הצעירה או השתלבות במפעל התנועה. במקרים מסוימים בלטה השאיפה לפיתוח העצמיות ולעתים גברה תחושת ההשתייכות לתנועה (להלן).⁶³

א. ניהול נשי – ביטוי לשאיפת החברות לפיתוח תודעתן העצמית

עם הגעת הקבוצה לפתח-תקווה בראשית 1925 מונה לה מדריך מטעם הפוהמ"ז. חברות המשק לא היו שבעות רצון מהמדריך ותבעו להחליפו במדריכה או באגרונומית,⁶⁴ שכן הייתה חשובה להן העסקת אישה בתפקיד ניהולי זה. לאחר שלא נענו על ידי תנועת הפוהמ"ז פנו חברות הקבוצה להנהלה הציונית וזו מינתה את בת-שבע זסלבסקי⁶⁵ למנהלת הקבוצה. ההנהלה הציונית ליוותה את משקי הפועלות מספר שנים ומבחינתה הצורך במדריכה היה מובן מאליו. בתנועת הפוהמ"ז לא שימשו נשים בדרך כלל בתפקידי ניהול והיא לא הייתה שותפה מלכתחילה להכרה בנחיצות העסקתה של אישה בתפקיד ניהולי במשק הפועלות. השתלשלות המהלכים בעניין זה מעידה על התפתחות תודעתן העצמית של החברות כנשים פועלות. בשאיפתן לניהול נשי מובלע היבט פמיניסטי. הן רצו מפעל על טהרת הנשים. גישה זו הייתה מקובלת במשקים הכלליים.⁶⁶ ייתכן אמנם כי העדפת מדריכה על פני מדריך נבעה מטעמי נוחיות ולא מתודעה פמיניסטית, אך מכל מקום בולטת כאן העדפת אישה שאינה חברת הפוהמ"ז על פני חבר הפוהמ"ז. במקרה זה עובדת היות הפועלות נשים האפילה על היותן חברות התנועה. גם אם הצעירות לא היו מודעות לכך היה זה צעד ראשון בפיתוח אישיותן הנשית העצמית.⁶⁷

61 על סכסוך במשק עקב צירוף צעירות דתיות אשר לא היו חברות הפוהמ"ז וסילוקן ממנו ראה בתכתובת בין קבוצת 'ברוריה' לוועד הפועל של הפוהמ"ז, אדר א' תרפ"ז (פברואר 1927), אצ"ד, ה 8/107.

62 את כל הגישות הללו ניתן למצוא במכתבים של צעירות אשר ביקשו להתקבל למשק, שנכתבו בשנים 1927-1928, אצ"ד, ה 8/107, 8/108.

63 הקונפליקט בין פיתוח תודעה נשית לבין המחויבות לתנועה התנהל בהקשר של משק הפועלות. לא מצאתי התייחסות מצד חברות המשק לעניינים שהסעירו את היישוב באותו הזמן, כגון הוויכוח על מתן זכות בחירה לנשים. לא מצאתי עדויות על התעסקות החברות בקונפליקט זה במפורש, אולם מסמכים רבים העוסקים בוויכוחים ובסכסוכים שמקורם בקונפליקט מצויים באצ"ד, ה 8/107, 8/108.

64 על המדריך יעקב לין ראה במכתבו אל הפוהמ"ז, תמוז תרפ"ה (יולי 1925), אצ"ד, ה 8/107. על תביעת החברות למדריכה, ראה: מכתב מהקבוצה אל הוועד הפועל של הפוהמ"ז, ניסן תרפ"ו (מרס 1926), שם.

65 הוועד הפועל של הפוהמ"ז אל קבוצת 'ברוריה', טבת תרפ"ז (דצמבר 1926), שם. בת-שבע זסלבסקי הייתה באת כוחה של ההנהלה הציונית בקבוצה לפני התמנותה לתפקיד המנהלת. בתכתובת בין הקבוצה לפוהמ"ז היא מכונה 'החברה זסלבסקי'. המידע על אודותיה מועט.

66 מנור (לעיל, הערה 14), עמ' 141.

67 גם לאחר בואה של המנהלת ובשיתוף עמה המשיך לפעול במשק ועד בן שתיים או שלוש חברות וגוברית. ראה:

שאלת האחריות להרכב האנושי של הקבוצה הביאה למחלוקות רבות. במרבית המקרים בלטו במחלוקות אלה הפועלות שתבעו אוטונומיה בקביעת חברות הקבוצה ולא סרו למרות המנהלת, או למרות תנועת הפוהמ"ז ופעלו בניגוד להוראות. כל זאת בשל שאיפתן לניהול עצמי של המשק⁶⁸ והעדפתן את טובת המשק על פני טובת התנועה.

ב. סכסוכים במשק 'ברוריה' כביטוי לתחושת ההשתייכות התנועתית של הפועלות בין החברות היו חיכוכים פנימיים. חבר הפוהמ"ז שביקר בקבוצה סיפר במכתב לחברי הוועד הפועל כי שמע טענות מחברות המתלוננות כי הקבוצה כבר כמעט אינה מייצגת את הפוהמ"ז, ולדבריו פעמים רבות מדברים בה בגנות התנועה.⁶⁹ חברות אחדות ראו בקבוצה חלק בלתי נפרד מהפעילות התנועתית ואמצעי להגשמת רעיונותיה, ואילו אחרות מצאו בה פתרון זמני, מקום מחיה ועבודה שעיקר תפקידו לדאוג לאינטרסים של הצעירה הדתית בכלל. עויבת חברות התרחשה לעתים קרובות, לפעמים ביוזמת חברות הקבוצה. שלוש חברות שנאלצו לעזוב התלוננו כי במשק מתנהלת 'פוליטיקה מפלגתית',⁷⁰ וכי הוא משמש בעיקר מכשיר בידי התנועה במקום שיביא לקידום הפועלת הדתית. כוחן של החברות אשר ראו עצמן מחויבות למטרות התנועה גבר במרבית המקרים. על מנת לחזק את מעמד המשק כמפעל של התנועה החליטה תנועת הפוהמ"ז להוציא מן הקבוצה את המנהלת, שלא הייתה חברת הפוהמ"ז, ואת הצעירות שלא הודחו עם יעדי התנועה.⁷¹

סיום המפעל, גורמי הכישלון ומסקנות

עדויות מאייר תרפ"ז (מאי 1927) ואילך מלמדות על הידרדרות המשק מבחינה כלכלית וחברתית. ב-4 במאי 1927 נשלח מברק למחלקת העבודה של ההנהלה הציונית ובו נמסר כי המצב בקבוצת 'ברוריה' הוא 'קטסטרופלי'.⁷² הוועד הפועל של הפוהמ"ז היה מודע למשבר שהתחולל בקבוצה וניסה לעודד את הפועלות, אולם לא היה די בהבטחות. היה צורך בפעולה ממשית וזו לא נעשתה. אין בידינו התאריך המדויק של פירוק המשק. ככל הנראה הפסיקה הקבוצה את קיומה במחצית הראשונה של שנת 1928.⁷³

אפשר להצביע על מספר סיבות לפירוק הקבוצה:

א. הגורם הכלכלי – תקציב המשק היה מצומצם מלכתחילה, ובכסף שניתן לא נעשה השימוש הראוי. שנת השיא בפעילותו של המשק הייתה 1927, שנה שבה התחולל משבר כלכלי קשה בארץ, ומשבר

תקנון המשק (לעיל, הערה 27), עמ' ד, סעיף 4, 5. צורת ניהול זו הייתה מקובלת גם במשקים הכלליים, ראה: ד' יהב, אלפיים שנות אוטופיה והתיישבות שיתופית בירושלים: קבוצות קומוניאליות מהעת העתיקה ועד ימינו, תל-אביב 1996, עמ' 135.

68 ראה למשל הסכסוך בנוגע לאסתר חודרובסקי: תכתובת מאב-אלול תרפ"ז (אוגוסט-ספטמבר 1927), אצ"ד, ה 8/107, ושם גם על מחלוקות נוספות, מאוקטובר 1927.

69 שמו של החבר לא ברור, המכתב מאדר א' תרפ"ז (פברואר 1927), שם.

70 פרומה בכבוד, חנה קביט ואסתר הלברשטט אל הוועד הפועל של הפוהמ"ז, יוני 1927, שם.

71 הוועד הפועל של הפוהמ"ז אל קבוצת 'ברוריה', כ"ז בסיוון תרפ"ז (27 ביוני 1927), שם.

72 אצ"מ, S9/1800b.

73 הוועד הפועל של הפוהמ"ז אל הוועד למען קבוצת 'ברוריה' בפריז, ניסן תרפ"ט (אפריל 1929), אצ"ד, ה 8/107.

זה לא פסח על משק 'ברוריה'. הפוהמ"ז הצביע על חוסר האמצעים כגורם המרכזי אשר הביא לפירוק המשק.

ב. הגורם הארגוני – בניגוד למשקי הפועלות הכלליות שנהנו מתמיכתה המוחלטת של מועצת הפועלות, סבל המשק הדתי מהעדר גוף שראה בביסוסו את ייעודו המרכזי, והעדר זה היה בעוכריו. ראשוניות המשק גרמה לכך שהפועלות לא יכלו להיעזר בבוגרות ותיקות, וכל עול המשק, הפיזי והרעיוני היה מוטל על כתפיהן. גם חותם הארעיות תרם את תרומתו לכישלון המשק.⁷⁴

ג. הגורם החברתי – כמות המסמכים העוסקים במכלול הבעיות החברתיות במשק רבה מאוד, והדבר יוצר את הרושם כי הנושא החברתי עמד במרכז עיסוקי הקבוצה. יש לזכור כי הקבוצה הייתה מצומצמת מבחינה מספרית וכי חברותיה שהו זמן רב ביחד בתנאים קשים מאוד. מסתבר כי נסיבות אלה יצרו מתח בין החברות והדבר הגביר את החיכוכים ביניהן, שנבעו מהבדלי השקפות באשר ליעדיו המרכזיים של משק הפועלות הדתיות. החיפוש אחר העדפות הצעירה הדתית פגע קשות בתפקוד המשק. לפועלים הגברים היו ברורות מטרות המשק: הכשרה לקראת ההתיישבות הדתית. לעומת זאת הפועלות התחבטו בשאלה זו לאורך כל תקופת קיומו של המשק. גם נוכחות המנהלת שלא הייתה משורות הפוהמ"ז תרמה להחרפת המצב.

תרומת המשק לטיפוח הפועלת הדתית באה לידי ביטוי בתחומים הבאים:

א. המשק שימש כמרכז קליטה עבור הפועלת הדתית והיה פתרון למצוקת המגורים, חוסר העבודה והבדידות החברתית.

ב. המשק העניק הכשרה פיזית בחקלאות בענפי המשק הביתי החיוניים לפיתוח ההתיישבות החקלאית. הכשרה זו אפשרה את שילובה של הפועלת הדתית בהתיישבות. בעיני הפועלת הייתה משמעותו של שילוב זה השתתפות פעילה בבניין הארץ.

ג. במשק קיבלו הצעירות הכשרה רוחנית וכן טופחה הכרתן הדתית. ההכשרה בתחומים אלה סייעה לצעירה הדתית במילוי תפקידה כמהנכת הדורות הבאים ברוח התנועה.

ד. ההצטרפות למשק פיתחה את התודעה התנועתית של החברות ואת תחושת ההשתייכות לתנועה. חלק גדול של הפועלות הדתיות, שבהעדר ארגון משלהן היו תחת חסות ישירה של הפוהמ"ז, הפנימו את הגישה הגברית של תנועת הפוהמ"ז, וראו את עצמן מחויבות לתנועה תחילה, ורק אחר כך לציבור הפועלות.

ה. גם תודעתן העצמית של החברות התפתחה במהלך שהותן במשק. רעיונות בדבר עבודה עצמית וניהול עצמי זכו למימוש במשק והיו שלב בדרך ליצירת 'אישה חדשה' ולגיבוש תפיסה חדשנית בהתייחסותן לדמותן כנשים פועלות דתיות.

ההכשרה בקבוצת 'ברוריה' הייתה שלב חשוב בעיצוב דמותה של הפועלת הדתית. כישלון המשק לימד את הפועלות כי עליהן לקבוע לעצמן את יעדיהן ולדאוג לגיבושן החברתי. כדי שהמשק יממש את מטרותיהן ושאיפותיהן, עליו לצמוח מתוכן ובאמצעותן.

משק הפועלות 'גן-מגד'

המשכיות או ניסיון בעל מאפיינים חדשים?

בתשע השנים בקירוב שחלפו מאז פירוק משק 'ברוריה' ועד להקמת משק 'גן-מגד' גדלה תנועת הפוהמ"ז והתבססה. מוסדות התנועה התרחבו ומעמדה העצמאי והפוליטי ביישוב התחזק.⁷⁵ 'ארגון הפועלות הדתיות', שקם בינואר 1935, הצליח לשכנע את תנועת הפוהמ"ז כי אם התנועה רוצה לראות בשגשוג מפעל ההתיישבות הדתית, יש להקים משק פועלות דתיות ולהשתיתו על בסיס איתן. משק הפועלות ב'גן-מגד', שנוסד בתשרי תרצ"ז (אוקטובר 1936), לא היה שונה ממשק 'ברוריה' באופיו המשקי והתרבותי, והיה בעצם המשך, אמנם לא רציף, של משק הפועלות הדתיות הראשון. החידוש שבו היה באופן הקמתו, כלומר במעורבותם של ארגונים שלא היו שותפים במשק 'ברוריה' (כגון 'ארגון הפועלות הדתיות'), ושאפשרו את קיומו לאורך זמן.

השוואת משק הפועלות ב'גן-מגד' לקודמו מבהירה את השינויים שחלו בקרב הפועלות הדתיות בארץ בשנות השלושים. בשנות העשרים התלבטה הפועלת הדתית בדבר מטרותיה והדרך להשיגן, והדבר בא לביטוי במצב החברתי הרעוע במשק 'ברוריה'. התלבטות זו נעדרה כמעט לחלוטין ממשק 'גן-מגד'. הפועלת הדתית, באמצעות ארגונה החדש, גיבשה את מטרותיה ויעדיה בארץ-ישראל המתחדשת. המטרה הייתה להקים משק פועלות שיממש את שאיפותיה של הפועלת הדתית, ייתן מענה למצוקתה ויאפשר את שילובה במפעל התנועה ובניין הארץ.

מטרות המשק

מטרות משק 'גן-מגד' דומות במידה רבה למטרות משק 'ברוריה', אך עיון מעמיק בהן מגלה את ההתפתחות שחלה בתנועת הפוהמ"ז ובקרב הפועלות.

א. התגברות הצורך בפתרון למצוקתה החומרית והחברתית של הפועלת - בשנות השלושים, עם גבור העלייה לארץ, עלו מאות צעירות דתיות והתעורר צורך מידי לדאוג לקליטתן. רבות נקלעו למצוקה כלכלית בשל העדר מקומות עבודה והכשרה מקצועית.⁷⁶ הצורך במשק פועלות כמרכז קליטה גבר, והוא העניק פתרון חלקי למצוקת הפועלות באמצעות מתן מגורים, עבודה וסביבה חברתית תומכת. אף על פי כן, משק הפועלות לא יכול היה לפתור את בעיית הפועלת הדתית בכללותה, שכן היה בכוחו לקלוט רק מספר מצומצם של חברות.

ב. התגברות השאיפה ליצירה עצמית - משאת הנפש של הפועלת הדתית הייתה 'ליצור מקום הכשרה לחלוצה הדתית בארץ, הכשרה לקראת המציאות הארץ-ישראלית, שתוכל לצעוד בחיים האפורים בקומה זקופה ולא להכשל בדרכה';⁷⁷ להכשיר את הַתְּבַרָה להתמודדות עם קשיי המציאות תוך שמירת דרכה הייחודית בְּחִבְרָה הסובבת. חברות ראו את המשק 'כבית היוצר לנשמת החברה בתנועה';⁷⁸ כמקום

75 פישמן (לעיל, הערה 10), עמ' 15-16.

76 'מועצת הפועלות הדתיות' אל צעירי ה'מזרחי' בקרקוב, כ"ו בחשוון תרצ"ז (נובמבר 1935), אצ"ד, ג 1/5.

77 וסרמן (לעיל, הערה 1).

78 'מועצת הפועלות הדתיות' אל מרכזי התנועה בחו"ל, י"ד בכסלו תרצ"ז (דצמבר 1935), אצ"ד, ג 1/8.

שיכשיר את התְּבָרָה לחיים המבוססים על רעיון תורה ועבודה. בשנות השלושים בלטה כבר בקרב החברות הודעות אישית מובהקת עם מטרות הכללי, שהתבטאה בשאיפה המרכזית לקחת חלק מעשי במפעל התחייה. היו גם שציינו כי ביקשו להסתייע במשק על מנת לממש מטרות אישיות. לטענתן רק במשק פועלות יכלו לממש את שאיפותיהן בדבר קירבה לטבע, עבודת כפיים ועיסוק יצרני היכול לתרום למפעל הציוני, שכן בכל קבוצה מעורבת היו נשלחות לעסוק בעבודות המטבח או בניקיון. אך במשק הייתה אפשרות להשתתף בבניין הארץ ולחוש גם את בניין הפרט.⁷⁹

נערות מעליית
הנוער ממרכז
אירופה בנהלל
(שנות השלושים)

ג. חיזוק תורני ותנועתי - בשנות השלושים הייתה עבודת משק הבית בבתי פרטיים בעיר ענף תעסוקה מרכזי של הפועלת הדתית. עבודה זו נחשבה מנוונת ו'מופקרת בשטח הדתי-מוסרי', בשל השהות בקרב משפחות שאינן שומרות מצוות ורחוקות ממסורת ישראל,⁸⁰ ועלולה הייתה להרחיק את החברות מהמסגרת הדתית ומשורות התנועה. לעומת זאת משק הפועלות נתפס כמקום מתאים לביסוס החברות בתנועה, שכן הפועלות שהו בו במסגרת חברה דתית והשתתפו בפעילות תרבותית שצפויה הייתה לחזק את הקשר שלהן לתנועה וליהדות.⁸¹

79 רבקה פת מ'גן-מגד' אל 'מועצת הפועלות הדתיות', כסלו תרצ"ט (דצמבר 1938), אצ"ד ה, 9/117. גם עליזה איתן, בריאיון שערכתי עמה בקבוצת יבנה ב'27 במרס 1997, ושרה קנטרוביץ, בריאיון שערכתי עמה בגבעתיים ב'6 באפריל 1997, הצביעו על אהבתן לטבע ועל חלומן לעסוק בחקלאות כגורם שהביא אותן להצטרף למשק. מ' כהן, 'לגורל החברה הבודדת', נתיבה, יב, טז (כ"ט בסבת תרצ"ז), עמ' 2; וכן 'משק הפועלות של הפוהמ"ז בגן-מגד', נתיבה, יב, כה (ח' באדר תרצ"ז), עמ' 1.

81 שם, וכן מכתב מקבוצת הפועלות בעין-גנים (פתח-תקווה) לוועד הפועל של הפוהמ"ז, שבט תרצ"ה (פברואר

ד. מכשיר לקראת שותפות פעילה בבניין ארץ-ישראל - ההכשרה בחקלאות נועדה לקדם את השתלבות החברות בהתיישבות הדתית, שהייתה המפעל המרכזי של תנועת הפוהמ"ז.⁸² ההנחה שרווחה בשנות העשרים בדבר חיוניות האישה הדתית למפעל ההתיישבות אומתה עם התרחבות ההתיישבות הדתית והתבססותה בשנות השלושים. בתנועה נוכחו לדעת כי אשת המתיישב, בקיבוץ או במושב, נושאת יחד עמו בעול הקמת המשק וסידורו, והיא למעשה הערובה להצלחתו.⁸³ הפועלות הפנימו את התפיסה של התנועה בדבר חשיבות טיפוח הפועלת לשם חיזוק הפועל - דבר שיביא גם לחיזוק ההתיישבות הדתית.

ה. חשיבות הפועלת-האם-המחנכת בעיצוב דמות הדור הבא - בשנות השלושים, לאחר שהתגברו על קשיי בראשית, הוברר לכול כי ההתיישבות הדתית, בדומה להתיישבות הכללית, זקוקה לדור המשך שילך בדרכי המייסדים. האישה נתפסה כעמוד התווך של המשפחה וכמעצבת דמות הבית כולו - הפרטי והכללי. היה מובן מאליו שיש צורך בנשים שספגו את ערכי התנועה ואת יחסה להתיישבות החקלאית, נשים שיחנכו את הבנים ברוח תורה ועבודה.⁸⁴

תלמידות בבית הספר החקלאי בנהלל (1932)

המטרה המרכזית שעמדה בפני מייסדי משק 'ברוריה' הייתה ייסוד מרכז קליטה לבנות, לעומת זאת בפני מייסדי 'גן-מגד' ניצבה מטרה נוספת: טיפוח ההתיישבות הדתית, שפרותיה הראשונים כבר נראו בארץ. המטרות

הרוחניות-הדתיות-התנועתיות של מייסדי 'גן-מגד', הן ההסבר להכרה של 'מועצת הפועלות הדתיות' כי משקי הפועלות הלא-דתיות לא יענו על דרישותיהן.⁸⁵ זאת ועוד, 'ארגון הפועלות הדתיות', שזה עתה נוסד, היה מעוניין במפעל יוקרתי משלו, שיוכל להתהדר בו בדומה לארגוני

1936), אצ"ד, 9/117. תעודות נוספות בנוגע לפעילות התרבותית במשק הפועלות וחיוניותה כמחוקת הקשר לתנועה ולדת, ראה: אצ"ד, שם, וכן ב 1/3, 1/8.

82 ט' סנהדראי, 'עשור למועצת הפועלות', נ' עמינה (עורך), עלי עשור, תל-אביב תש"ה, עמ' 7, אצ"ד, מדף כתבי עת.

83 'מועצת הפועלות הדתיות' אל חברי הפוהמ"ז, י"ד בשבט תרצ"ו (פברואר 1936), אצ"ד, נ 1/10.

84 המרכז החקלאי של הפוהמ"ז אל 'מועצת הפועלות הדתיות' לקראת ישיבתה הארצית הראשונה, כ"ז בטבת תרצ"ז (ינואר 1937), אצ"ד, נ 1/4.

85 זאת בשל היותם חסרים את 'האטמוספירה הדתית ההכרחית לפועלת הדתית', ראה: 'מועצת הפועלות הדתיות' אל הפוהמ"ז (לעיל, הערה 83); 'מועצת הפועלות הדתיות' אל הוועד הפועל של הפוהמ"ז, ט"ו בסיוון תרצ"ו (יוני 1936), אצ"ד, נ 1/4; 'מועצת הפועלות הדתיות' אל 'מרכזי תורה ועבודה' ו'נשי מורחי' בחו"ל, ח' באלול תרצ"ו (אוגוסט 1936), אצ"ד, נ 1/10.

נשים אחרים.⁸⁶ למעשה אימץ הארגון דגם של מפעל קיים והתאימו לייחוד של הפועלות הדתיות. ייחוד זה לא התבטא במבנה המשק אלא באווירה הרוחנית ששרתה בו ובפעילותו התרבותית.

הקמת המשק - מהלך משותף של הפוהמ"ז, 'מועצת הפועלות הדתיות' וקבוצת פועלות דתיות בעין-גנים

שני גורמים חברו יחד להקמת משק הפועלות 'גן-מגד': 'ארגון הפועלות הדתיות', שהוקם בינואר 1935 וסחף את תנועת הפוהמ"ז לניסיון הנוסף, וחלוצות דתיות חדורות הכרה מגובשת בדבר ייעודן

המושבה עין-גנים (1930)

(פרי תהליך גיבוש דמות הצעירה הדתית בחו"ל) שעלו לארץ והיו מעוניינות להוציא את הרעיון לפועל. בחישותן של חלוצות אלו תרמה תרומה משמעותית להקמת המשק.

המעורבות הנשית האינטנסיבית בהקמת משק 'גן-מגד' הצביעה על שינוי מהותי בפעילותן של הנשים הדתיות לעומת פעילות החברות במשק 'ברוריה'.

תרומת תנועת הפועל המזרחי להקמת המשק: תנועת הפוהמ"ז ניהלה מגעים

עם ארגונים שונים לשם השגת סיוע בהקמת המשק. היא הכירה בחשיבות של משק פועלות, אולם סברה כי על ארגוני הנשים להירתם בעצמם למימוש מפעל זה. למן שנת 1931 נעשה ניסיון מטעם תנועת הפוהמ"ז לכוון מקצת מפעילות ההסתדרות העולמית של 'נשי מזרחי' להכשרה החקלאית לפועלות.

ארגון נשים נוסף שנקרא על ידי הפוהמ"ז לתמוך בהקמת משק הפועלות הדתיות היה ארגון ויצ"ו - 'ההסתדרות העולמית לנשים ציוניות', שנוסד בשנת תר"ף (1920), והציג תפיסה חדשה של תפקיד האישה בפעילות הציבורית וההתיישבותית בארץ. ויצ"ו חרגה מהפעילות הרגילה של ארגוני נשים שהתרכזו בפילנטרופיה. מטרת הארגון הייתה לקדם ולפתח את העבודה החינוכית בקרב הנשים, לעורר אצלן את ההכרה בחשיבות הצרכים הלאומיים ולעודדן ליטול חלק פעיל בבניין הארץ. את הכשרת האישה לחקלאות תפסו כמטרה מרכזית - כאמצעי להפיכת האישה לגורם יצרני ולחלק מהמעשה הציוני.⁸⁷ ויצ"ו תמכה במשקי פועלות בארץ, וחלק מחברותיה היו נשים דתיות, לכן סבר הפוהמ"ז שויצ"ו תסייע בהקמת משק לפועלות הדתיות.

86 חצרוני (לעיל, הערה 10).

87 על ויצ"ו ראה: ע' פישמן, תנועת הפועלות בארץ-ישראל, תל-אביב תרפ"ט, עמ' 207; ח' הרצוג, 'ארגוני נשים בחוגים האזרחיים - פרק נשכה בהיסטוריוגרפיה של היישוב', קתדרה, 70 (טבת תשנ"ד), עמ' 123-124; וכן: ע' גרינברג וח' הרצוג, ארגון נשים וולונטרי בחברה מתהווה: תרומתה של ויצ"ו לחברה הישראלית, תל-אביב תשל"ה.

בינואר 1935 התכנסה הוועידה השביעית של הפוהמ"ז. הייתה זו הוועידה הראשונה שבה הופיע 'ארגון הפועלות הדתיות' כגוף של התנועה. בהחלטותיה של ועידה זו נקבע כי על הוועד הפועל של הפוהמ"ז לגשת להקמת משק פועלות. קבלת ההחלטה הושפעה ככל הנראה מהשתתפות ארגון הפועלות בוועידה, ובמיוחד מדבריה של חיה גולדזוק, ממקימות הארגון, על הצורך במסגרת מיוחדת להכשרה חקלאית של החברות: 'מחובת החברה ללכת לכפר ובכיוון זה צריכה עבודתנו להעשות – להקים את משק הפועלות כמיפנה לכפר'.⁸⁸

תנועת הפוהמ"ז הכינה תכנית להקמת משק הפועלות. על פי התכנית אמור היה לקום על אדמת 'קרן קימת לישראל' משק קבוע, שיקלוט 15 חברות בשנה הראשונה ויגדל עד 40 פועלות. כל סעיף מסעיפי המשק פורט ותקצב בקפדנות.⁸⁹ נאמר אמנם בתכנית כי המשק צריך להיות אינטנסיבי ומגוון, אולם ענפיו נקבעו בהתאם למסורת העיסוקים הנשיים במשק חקלאי ועל פי המקובל במשקי הפועלות הכלליות.⁹⁰ ייחודו של המשק בא לידי ביטוי בסעיף שהתייחס להכרח בשמירה קפדנית על אופיו הדתי. הכנת התכנית על ידי תנועת הפוהמ"ז ביטאה את ההכרה של התנועה בחשיבות משק הפועלות והעניקה לפועלות הדתיות תפקיד מוגדר במפעל התנועה. התאמת התכנית למשקים הכלליים יצרה תחושה כי תנועת הפוהמ"ז רואה בפועלת הדתית חלק מכלל הפועלות הנושאות בעול במפעל התחייה בארץ-ישראל.

'מועצת הפועלות הדתיות' התבקשה לשלוח את התכנית לארגוני נשים בעולם כדי לנסות להשיג תקציבים למימושה, אולם לא הוטל עליה לגבש את התכנית באופן סופי. ייתכן כי הפוהמ"ז לא האמין ביכולת של מועצת הפועלות, נציגת הארגון שקם זה עתה, לגבש תכנית משקית מפורטת. כמו כן היה על מועצת הפועלות להעביר את הכספים ישירות לפוהמ"ז.⁹¹ תנועת הפוהמ"ז מנעה אפוא מ'מועצת הפועלות הדתיות' לעסוק בעניינים המהותיים – עריכת התכנית וטיפול בענייני כספים, והדבר משקף את הגישה הפטרונית של התנועה כלפי הנשים. אף על פי כן הקמת המשק לא הייתה מתאפשרת אלמלא מעורבותן העיקשת של הפועלות.

תרומת קבוצת הפועלות הדתיות בעין-גנים להקמת המשק; באפריל 1935 הגיעה לארץ קבוצת חלוצות דתיות שסיימו תקופת הכשרה בפולין ועלו במטרה ברורה להקים משק פועלות דתיות. הקבוצה, שמנתה תשע חברות, שוכנה בבית עזוב בעין-גנים (פתח-תקווה) ש'מועצת הפועלות הדתיות' שכרה עבורן, והתנהלה באופן קואופרטיבי.⁹² המצב הכלכלי בקבוצה היה קשה, אך

88 חיה גולדזוק-פז עלתה לארץ בשנת 1925, הייתה ממייסדי מושב שדה-יעקב. למידע נוסף עליה ראה: 'המפלגה הדתית-לאומית, ארגון ותיקי התנועה שאלון לחבר', אצ"ד, פמ 1773; ל' עדיני, 'הראשונות', ניב החברה, (תמוז-אב תשל"ב), עמ' 6-7. דבריה בוועידה מתוך: י' אבנרי, הוועידה השביעית של הפוהמ"ז בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 114.

89 לתכנית המשק ראה: שלמה זלמן שרגאי ואברהם קסטנבוים אל טובה דיאמנד, מוכירת 'מועצת הפועלות הדתיות' (תאריך משוער 1936), אצ"ד, ג 1/4.

90 ענפים כגון: לול, ירקות, פרחים, משק בית וכדומה, ראה: שם, עמ' 1-3. על הענפים במשקי הפועלות הכלליות ראה: מנור (לעיל, הערה 14), עמ' 124, 128.

91 לעיל, הערה 89.

92 'מועצת הפועלות הדתיות' אל הנרייטה סאלד, ח' באלול תרצ"ה (ספטמבר 1935), אצ"ד, ג 1/2; וכן: חצרוני (לעיל, הערה 10).

הפעילות התרבותית חיזקה את החברות בה. היו להן ציפיות גבוהות, אולם חלפו חודשים ארוכים מאז עלייתן ועדיין לא נעשו צעדים מעשיים להקמת המשק. מתכתובת ביניהן לבין תנועת הפוהמ"ז עולה תחושת המלכוד של החברות:

כל אחת מאיתנו נושאת בקירבה תכנית חיים לעתידה שאולי גם קשורה בהרבה עם עתיד התנועה שאולם נדחית מפני שאלת המשק. ומכאן - הרינו בין המיצרים, אין כל התקדמות ממשית בארגון המשק ואין אפשרות להוציא לפועל שאיפות הפרט. אין זכות קיום לקבוצה, מכיוון שאין סימני משק ואין אפשרות להשתחרר ממנה, מכיוון שמרגישות אנו אחריות רבה כלפי הרעיון.⁹³

משק הפועלות
בגן-מגד (תרצ"ה)

פועלות אלה קשרו את עתידן בעתיד התנועה. מפעל התנועה היה חשוב להן ביותר אך הן לא ויתרו גם על מימוש שאיפותיהן האישיות. הן היו מתוסכלות מכך שלא מומש הרעיון שלשמו עלו לארץ. כל מהות הקבוצה התמקדה בחתירה להקמת משק לפועלות הדתיות, ובהעדר סימנים להקמתו הקרובה לא הייתה לקבוצה זכות קיום.

תנועת הפוהמ"ז לא הציעה לחברות קבוצה זו פתרון ממשי, אלא הבהירה כי הייסורים הם בלתי נמנעים והם למעשה שלב הכרחי בתהליך הקמת המשק.⁹⁴ התנועה התנערה מאחריות לאי הקמת המשק והטילה את האחריות על גורמים חיצוניים.

הקשיים הכריעו את הקבוצה בעין-גנים והיא התפרקה במאי 1936. בתום כשנה לשהותן בארץ נאלצו חברות הקבוצה לחפש שוב 'דרך בחיים'.⁹⁵ למרות התפרקותה בטרם הוקם המשק הייתה לקבוצה זו חשיבות רבה בהפצת הרעיון ובמלחמה למימושו, ושלוש מחברות הקבוצה השתלבו לאחר מכן במשק הפועלות 'גן-מגד'.

מאמצי 'מועצת הפועלות הדתיות': 'מועצת הפועלות הדתיות', שביקשה להוכיח את יכולתה, פעלה במלוא המרץ להשגת הסיוע התקציבי הנחוץ למשק הפועלות. עלה בידה לשכנע את 'נשי מזרחי' להקדיש מאמצים ואמצעים להקמת משק לפועלות הדתיות. במקביל גיהלה משא ומתן עם ויצ"ו להשגת סיוע למשק. למרות הכרתה העקרונית בשנת 1931 בחיוניות משק פועלות דתיות⁹⁶ מיאנה ויצ"ו לסייע בהקמתו בשל ההוצאות המרובות הכרוכות בכך ובשל עמדתה כי הפועלות הדתיות יכולות להשתלב במשקים הכלליים הקיימים.⁹⁷ אולם מבחינת 'מועצת הפועלות הדתיות' ההשתלבות

93 פברואר 1936, אצ"ד, ה 9/117.

94 הוועד הפועל של הפוהמ"ז אל קבוצת הפועלות, י"א בשבט תרצ"ו (פברואר 1936), שם.

95 וטרמן (לעיל, הערה 1).

96 תזכיר של 'מועצת הפועלות הדתיות' לוועידת ויצ"ו, 21 במרס 1935, אצ"ד, נ 1/8, ה 9/117; המקור בגרמנית: אצ"ד, נ 1/2.

97 טוני הויור, מזכירות ויצ"ו בארץ, אל אניטה מילר-כהן, 18 בפברואר 1936, אצ"ד, נ 1/4; החלטת ויצ"ו בישיבתה העולמית בציריך, 25-28 באוגוסט 1936, שם.

במשקים הכלליים לא הייתה אפשרית, בשל האווירה ששררה בהם. 'מועצת הפועלות הדתיות' רצתה לרכז את הפועלות במשק דתי, ששוררת בו 'אטמוספירה דתית', זאת כדי למנוע את ההתנוונות הדתית הצפויה למיעוט דתי בחברה כללית. המועצה טענה גם כי הפועלות הדתיות עתידות להיות מופלות לרעה במשקים הכלליים.⁹⁸ ויצ"ו הבהירה כי סירובה לסייע להקמת משק לפועלות דתיות נובע מן העובדה שהיא ארגון על-מפלגתי הפועל לטובת כלל החלוצות בארץ-ישראל,⁹⁹ ועל כן אין היא מעוניינת לפצל את מפעליה בהתאם למפלגות השונות.

רק לאחר הקמת המשק נאותה הוועדה העולמית התשיעית של ויצ"ו, שהתכנסה בציריך ב-2-3 באוגוסט 1937, לשתף פעולה עם 'נשי מזרחי' ו'מועצת הפועלות הדתיות' וליטול חלק במימון התקציב השוטף של המשק ב'גן-מגד'. זאת כנראה בשל הלחץ הבלתי פוסק מצד 'מועצת הפועלות הדתיות', שהתארגנה לצורך העניין עם 'נשי מזרחי'. כמו כן הושפעה ויצ"ו מעצם הקמת המשק, שהמחישה כי אין בכוונת הפועלות הדתיות להשתלב במשקי הפועלות הכלליות וכי יש בכוחן להוציא את רעיון המשק הדתי לפועל.

מחלקת העבודה של הסוכנות היהודית השתתפה אף היא באחזקת המשק.¹⁰⁰ ההחלטה לסייע למשק הפועלות הדתיות נבעה מהמדיניות הכללית של ההנהלה הציונית ומהערכתה את מפעל המשקים. חשיבותה של החלטה זו הייתה בהכרה הפומבית בפועלות הדתיות ובהכרזה על זכותן למשק ייחודי משלהן. גם המחלקה הגרמנית בסוכנות היהודית תרמה תרומה ייחודית למשק.¹⁰¹ סיועם התקציבי של כל הגורמים הללו אפשר את הקמת המשק ותרם לקיומו אולם עיקר הכנסותיו היו מתרומות ויצ"ו ו'נשי מזרחי'.

השגת הסיוע התקציבי הייתה מלאכה מסובכת, ו'מועצת הפועלות הדתיות' נאבקה בהצלחה למען הקמת המפעל. חסרונו של גוף מרכזי שיישא בהוצאות הכלכליות של המשק היה בעוכריו ולא אפשר את קיומו לטווח ארוך (למרות המאמצים 'קרן קימת לישראל' לא תמכה במשק). משק הפועלות עורר תמיכה כללית ונשית מגוונת, אולם הגורמים השונים לא תמיד הבינו את מורכבות דמותה של הפועלת הדתית.

הקמת המשק

בכ"ה בתשרי תרצ"ז (2 באוקטובר 1936) נחכר מאדם פרטי משק מסודר, 'גן-מגד', סמוך למושבה הדר (כיום חלק מהוד-השרון), לשם הקמת משק פועלות דתיות.¹⁰² המשק הותרע על שטח של 30 דונם וכלל בית בן שתי קומות למגורים, בנייני משק, סוכת פרחים וכלי עבודה.¹⁰³

98 מכתבים מ'מועצת הפועלות הדתיות' אל ויצ"ו, 10 במרס 1936, אצ"ד, נ 1/4, נ 3/26.

99 ויצ"ו אל 'מועצת הפועלות הדתיות', ט"ו בסיוון תרצ"ז (יוני 1936), אצ"ד, נ 1/3.

100 החלטה של הקונגרס הציוני התשעה-עשר, 1935, אצ"מ, 78, עמ' 16; החלטה של הקונגרס העשרים, 1937, אצ"מ, 81, עמ' 13.

101 'מועצת הפועלות הדתיות' אל 'המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה' בסוכנות היהודית, 7 במאי 1937, אצ"ד, נ 1/6.

102 המשק נחכר מארגנסט פינק, ולא הוקם על אדמת 'קרן קימת לישראל'. ראה: 'מועצת הפועלות הדתיות' אל 'המשרד המרכזי ליישוב יהודי גרמניה' (שם).

103 דין וחשבון מאת הוועד הפועל של הפוהמ"ז (ללא תאריך), אצ"ד, ה 9/117; וכן: ברנשטיין (לעיל, הערה 21).

החברות: עם היווסדו קלט המשק 25 חברות, מגיל 18 ועד 23.¹⁰⁴ עשר מתוכן היו פועלות דתיות מגרמניה. הפועלות היו צריכות להיות בעלות רקע דתי וקבלתן למשק הייתה מותנית בהמלצות של אישים ומוסדות, כפי שהיה במשק 'ברוריה'. הייתה תחלופת פועלות רבה במשק, ולעתים חלף זמן עד למציאת חברות מתאימות.¹⁰⁵ למרות טענת 'מועצת הפועלות הדתיות' בדבר לחץ של עולות רבות, המשק לא היה מקום מבוקש, ואכלוסו היה כרוך בקשיים ועורר בעיות חברתיות. משק 'גן-מגד', בדומה למשק 'ברוריה', אוכלס בעיקר על ידי עולות חדשות.¹⁰⁶ חלקן השתייכו לתנועה הדתית-הציונית טרם עלייתן לארץ, והרקע הרעיוני-התנועתי שרכשו בחו"ל הוא שעיצב את

דמותן ולא המציאות הארץ-ישראלית. אך מאחר ש'מועצת הפועלות הדתיות' התקשתה לקבל רשימות עלייה לחברות ששאפו לעלות ולהשתלב במשק,¹⁰⁷ היא נאלצה לקלוט גם חברות שלא היו בתנועה. המשק כלל אפוא חברות מעולמות שונים. מרביתן לא היו בעלות השכלה כללית רחבה, והצטרפותן למשק נבעה מסיבות שונות. גם יחסן למשק לא היה זהה. היו שראו בו מקום עבודה בלבד,¹⁰⁸ והיו שחשו כי הן מגשימות בו אידאל.¹⁰⁹

כשנה לאחר הקמת המשק, בחנוכה תרצ"ח (דצמבר 1937), העלו החברות מחזה בשם 'חלום המשק העתידי', ובו הציגו את חזון המשק האידאלי בעיניהן: משק גדול ומסודר, על אדמת 'קרן קיימת לישראל',

שיקלוט 50-60 חניכות. החניכות יקבלו בו הכשרה מקצועית יסודית בכל ענפי המשק החקלאי, וייש לקוות כי המוסד הזה כשיקום על תילו, יוכל למלא את תפקידו לחנך ולהכשיר הכשרה חקלאית, נפשית ורוחנית את הבחורה הדתית לקראת השתרשותה והתאחוותה בהתיישבות החקלאית הדתית.¹¹⁰ ואכן ייעודו המרכזי של המשק היה הכשרת החברות למילוי תפקידן במפעל התנועה. מטרה זו הייתה מרכזית בעיני תנועת הפוהמ"ז ו'מועצת הפועלות הדתיות' כאחד. מרבית הפועלות במשק לא חשו שהן חוללו מהפכה מבחינה אישית במהלך השתייה בו. לאחר שנים הודו כי היה במשק פוטנציאל ליצירת דמות חדשה, אך הוא לא מומש בהעדר יד מכוונת.¹¹¹ המשק הביתי והחקלאי: הפועלות במשק קיבלו הכשרה חקלאית בגידול ירקות ופרחים ובמשק בית. בשנים שחלפו מאז הקמת משק 'ברוריה' גברה ההכרה בחשיבות ההכשרה למשק בית, זאת בשל

רישום מתוך עלון המשק (יוני 1938)

104 'מועצת הפועלות הדתיות' אל 'בני-עקיבא' בחיפה, 30 בדצמבר 1936, אצ"ד, 1/4. 105 איתן וקנטרוביץ (לעיל, הערה 79). שתייה נשלחו למשק על ידי 'מועצת הפועלות הדתיות' לאחר ששהו בקיבוץ רודגס. לא היה קשר בין המשק לקיבוץ זה או ליתר הקיבוצים שהוקמו מאוחר יותר.

106 ראה: רשימת חברות משק 'גן-מגד', 27 ביוני 1938, אצ"ד, ה 9/117. 107 זאת כיוון שמשק 'גן-מגד' לא הוכר על ידי הממשלה, ראה: פרוטוקול משיבת 'מועצת הפועלות הדתיות' עם ויצ"ו, מיום 10 ביולי 1939, אצ"ד, 1/9; וכן: ידיעות: תור מודיעין פנימי לחברי הפוהמ"ז, כ"ה במנחם אב תרצ"ח, עמ' 4.

108 למשל איתן (לעיל, הערה 79).

109 למשל חצרוני (לעיל, הערה 10).

110 מתוך עלון המשק (לעיל, הערה 1).

111 איתן (לעיל, הערה 79). לא מצאתי עדויות הנתונות הסבר אחר.

התפתחות ההתיישבות והתחושה כי כשלון המשקים או הצלחתם תלויים בסיוע האישה, ה'עזר כנגד', המטפלת בענייני משק הבית. 'מועצת הפועלות הכלליות' ו'מועצת הפועלות הדתיות' השתמשו במשקי הפועלות לצורך הכשרת החברות לקראת תפקידיהן הנשיים המסורתיים. הענף המרכזי במשק 'גן-מגד' היה ענף הפרחים (חידוש של שנות השלושים). נוסף על כך הועסקו הפועלות במטעים ובפרדסים מחוץ למשק. הן לא עבדו בענפי הלול והרפת מסיבות תקציביות ובשל העובדה שהמשק היה זמני ונמצא על קרקע חכורה, בדומה למשק 'ברוריה'.¹¹²

במשק 'גן-מגד', כמו במשקים הכלליים, ארכה תקופת הלימודים שנתיים. בשנה הראשונה עסקה החניכה בכל הענפים ובשנה השנייה בענף שבחרה לה למקצוע.¹¹³ מלבד הפעילות המשקית הרצופה, נערכו מדי פעם קורסים קצרים בתחומים שונים, כגון: גידול ירקות, בישול וכדומה. דגש מיוחד הושם על שיעורים תאורטיים במקצוע הגננות שניתנו על ידי המדריכים המקומיים.¹¹⁴

הנהלת המשק; הפיקוח וההדרכה על המוסד היו בידי הוועד הפועל של הפוהמ"ז, והוא ייצג את המשק בפני המוסדות הציוניים. מטעם הפוהמ"ז טיפלה במשק ישירות 'מועצת הפועלות הדתיות'.¹¹⁵ ההנהלה הציונית, שהייתה מעורבת במשק 'ברוריה', וכן ויצ"ו לא היו מעורבות בנעשה במקום לבד מתמיכתן הכספית. מבחינת הפועלות טובה דיאמנד-סנהדראי הייתה האפוסטרופסית על המשק.¹¹⁶

במשתלת הפרחים במשק גן-מגד

בדומה למשקים הכלליים, החיים במקום התנהלו בשיתוף. הפועלות בחרו מתוכן ועד נבחר, וכל החלטה הייתה נתונה לאישור אספת המשק. הוועד פעל לצד מנהלת המשק, אך למעשה כוחו לא היה רב, שכן הוא פעל על פי הנחיות מלמעלה. הרכב הנהלה זה היה אפוא

זהו להרכב במשק 'ברוריה'. 'מועצת הפועלות הדתיות' ביקשה למנות למשק מנהלת שתוכל להחזיר בחברות את ההכרה הרעיונית-התנועתית ולמלא תפקיד בתהליך הגיבוש החברתי.¹¹⁷ אולם שאיפה

112 דין וחשבון של הוועד הפועל של הפוהמ"ז משנת 1938, אצ"ד, ה 9/117; 'מועצת הפועלות הדתיות' אל מרכז ה'מזרחי' בקישינוב, 25 באוקטובר 1937, אצ"ד, נ 1/7.

113 על ענפי המשקים הכלליים ראה: דין וחשבון מאת 'מועצת הפועלות הכלליות', דצמבר 1936, אצ"ד, נ 1/34, עמ' 11-9.

114 המשק אל הוועד הפועל של הפוהמ"ז, ג' בכסלו תרצ"ז (נובמבר 1936), אצ"ד, ה 9/117; קנטרוביץ (לעיל, הערה 79).

115 מתוך סקירה תמציתית על המשק (ללא תאריך), אצ"ד, ה 9/117. כמו כן השתתפו בהנהלת המשק המרכזי החקלאי של הפוהמ"ז, 'ארגון ידידי בית צעירות מזרחי' והסתדרות 'נשי מזרחי' באמריקה ואירופה, לפירוט ראה: ברנשטיין (לעיל, הערה 21), עמ' 34.

116 קנטרוביץ (לעיל, הערה 79); הצרוני (לעיל, הערה 10). טובה סנהדראי (1906-1993) עלתה לארץ בשנת 1934, הייתה ממקימות 'ארגון הפועלות הדתיות' ושימשה מוכ"ל מועצת הפועלות שנים רבות. כיהנה כחברת כנסת משנת 1959 במשך ארבע קדנציות, ובשנת 1984 נבחרה לנשיאת 'אמונה', לפרטים נוספים ראה: ש' מייליש (עורך), באמונה בחרתי: קווים לדמותה של טובה סנהדראי-גולדרייך ז"ל [המ"ד], תשנ"ו.

117 'מועצת הפועלות הדתיות' אל הדוה פוטשמן מקבוצת אברהם, 12 בנובמבר 1937, אצ"ד, נ 1/6.

זו התבדתה, שכן המנהלות היו רק אחראיות למשק הבית, ולא שימשו מדריכות רוחניות-חברתיות.¹¹⁸ ייתכן כי זה היה אחד הגורמים למצב התרבותי-החברתי הירוד במשק.

חברה ותרבות כמייחדים את משק הפועלות 'גן-מגד': השנים שחלפו לא מנעו חזרה על שגיאות שנעשו במשק 'ברוריה'. חוסר הניסיון וחוסר גיבוש חברתי בין הפועלות אפיינו גם את משק 'גן-מגד'. לעתים נוצר הרושם כי מדובר בקבוצה מקרית שעבדה יחד, ולא בקבוצת חברות. המצב החברתי במשק היה בכי רע: 'בכל שפות: גרמנית, פולנית, אידיש ועברית... חוסר ניסיון בהנהלה ובהדרכה, מצב חומרי קשה, פעולה תרבותית מוזנחת'.¹¹⁹ מבחינת ההשכלה היו הבדלי רמות בין החברות, והדבר השפיע על הגיבוש החברתי וגרם לכך שהמשק נחלק למעשה לשתי קבוצות חברתיות.¹²⁰ פערי ההשכלה השפיעו על הפעילות התרבותית, ומסיבה זו התאפיינה פעילות זו ברמה לא גבוהה. גם מערכת היחסים בין ההנהלה (קרי מנהלת המשק והוועד) לחברות לא הייתה נאותה. האשמות הדדיות על יחס מזלזל וחוסר אמון הוטחו ביניהם תכופות, ומדי שבוע נערכו אספות לשיפור המצב ולתיקונו. עקב המצב החברתי הרעוע עזבו חברות את המשק, וכשנה ומחצה לאחר הקמתו היו במקום רק שתי חברות מן הגרעין הראשוני,¹²¹ כלומר מרבית החברות לא סיימו את מלוא תקופת ההכשרה ועזבו את המשק.

באמצעות פעילות תרבותית נאותה ניתן היה לרומם את רוח החברות, לשפר את היחסים בינן לבין עצמן ולחזק את הקשר בינן לבין התנועה ומפעלה. אולם הפעילות התרבותית במשק 'גן-מגד' הייתה דלה ובלתי מספקת.¹²² ייחודו של משק הפועלות הדתיות משאר המשקים בא לביטוי בשבת, שכן התפילות והשיעורים בתנ"ך ובתחומים נוספים ביהדות ובציונות נערכו בעיקר בשבתות.

דווקא בתחום התרבותי לא הייתה יזמה או עשייה כלשהי מטעם 'מועצת הפועלות הדתיות'. ייתכן שהמועצה לא פעלה בתחום זה בשל העדר תקציבים או כוחות רעיוניים ואנושיים. הפוהמ"ז הוא שדאג לפעילות התרבותית במשק. ההבדל בין הפועלים הדתיים לפועלות הדתיות היה בעיקר ברמת לימודי היהדות, אך לא באופיים. להיבט הנשי היה ביטוי מועט בהרצאות על דמויות נשיות כגון: רות או דבורה הנביאה כשופטת ואם.¹²³

בשנת 1938, בד בבד עם השיפור במצב התרבותי, חל שיפור במצב החברתי במשק. החברות יזמו לימודי עברית, תנ"ך, יהדות, היסטוריה ופוליטיקה.¹²⁴ יזמה מעין זו לא ננקטה במשק 'ברוריה'. לעומת זאת במשק 'גן-מגד' חלה התפתחות במודעות החברות למצבן הדתי והתנועתי וביכולתן לתרום לשיפור המצב. הפעילות התרבותית במשק כללה גם טיולים בארץ וביקורים בקולנוע ובתאטרון,¹²⁵ פעילות שהייתה

118 איתן וקנטרוביץ (לעיל, הערה 79).

119 ש' ארלוק, 'שנה וחצי במשק', הד חיינו (לעיל, הערה 1).

120 פרוטוקול ישיבה שנערכה במשק בהשתתפות באי כוח הוועד הפועל של הפוהמ"ז (ללא תאריך), אצ"ד, 9/117.

121 רשימת החברות (לעיל, הערה 106).

122 הוועד הפועל של הפוהמ"ז סירב להרחיב את הפעילות התרבותית בשל קשיים תקציביים. ראה: הוועד הפועל של

הפוהמ"ז אל משק 'גן-מגד', י"א בשבט תרצ"ו (פברואר 1936), אצ"ד, ה 9/117.

123 המשק אל הוועד הפועל של הפוהמ"ז (לעיל, הערה 114).

124 מזכירות המשק אל מחלקת התרבות של הפוהמ"ז, טבת תרצ"ח (דצמבר 1937), אצ"ד, ה 9/117.

125 דין וחשבון מהמשק למחלקת התרבות של הפוהמ"ז (ללא תאריך), שם.

נהוגה גם במשקים הכלליים. החברות לא היו מנותקות מהמתרחש בארץ מבחינה תרבותית, וניכר שהפועלת הדתית ביקשה לשלב בין יהדות לתרבות כללית. הפועלות במשק הוציאו עלון בודד, 'הד חיינו', ששפך אור על הלך הרוח במקום ועל סדרי המשק. עיתון זה, שבו ביטאו החברות את תחושותיהן ויחסן למשק, הוא למעשה הביטוי היחיד כמעט לזהותן העצמית הנשית.¹²⁶

פירוק המשק

משק 'גן-מגד' פעל במשך שש שנים והתפרק בשנת 1942. בסך הכול סיימוהו 62 חקלאיות מוסמכות, חלקן הקטן נקלט ביישובי הפוהמ"ז ותרם תרומה לביסוס ההתיישבות החקלאית הדתית. לשילובן המועט של בוגרות המשק בהתיישבות היו מספר סיבות: (א) ההתיישבות הדתית לא הייתה מפותחת בשלב זה די הצורך לקלוט את כל הבוגרות. (ב) חלק ניכר מהחברות הצטרפו למשק כיוון שסיפק מקום עבודה ומגורים ולא דווקא מתוך שאיפה להשתלב בחקלאות. (ג) חלק מהחברות נישאו לאחר עזיבתן את המשק, ומשלב זה ואילך היו חייגן ועיסוקן כרוכים בחיי בני זוגן.¹²⁷

בעיות רבות היו בעוכרי המשק ומנעו את התפתחותו:

א. משק קטן – לטענת 'מועצת הפועלות הדתיות', המשק לא סיפק את הצורך במוסד הכשרה גדול ומשוכלל העומד ברשות עצמו. אמנם בפועל לא היה ביקוש רב למשק, אך ייתכן כי הדבר נבע ממיקומו המבודד.¹²⁸

ב. משק חכור – בחלקת אדמה חכורה לתקופה קצרה ששטחה רק דונמים מעטים לא הייתה אפשרות לפתח את כל ענפי המשק הדורשים שטח גדול וקביעות.¹²⁹ כמו כן לא הייתה נכונות להשקיע השקעות גדולות בקרקע השייכת לאחרים ושתיעוב בסופו של דבר.

ג. ענפי המשק – למרות ההבטחות לפתח במשק ענפים רבים ומגוונים, התמקדה הפעילות בענף הפרחים בלבד, והפועלות התאכזבו מאי קיום הבטחות אלה.¹³⁰

ד. בסיס כלכלי רעוע – אחזקת המשק הזמני ב'גן-מגד' הייתה כרוכה בהוצאות גדולות. דמי החכירה הגבוהים העיקו על התקציב,¹³¹ והמוסדות המיישבים לא נתנו את כל העזרה שהייתה נחוצה לקיומו של המשק.¹³² בנסיבות אלה היה הגירעון גדול והמשק התקיים בדוחק. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה נמנע מהמוסדות באירופה לשלוח כספים לארץ, ומשנת 1939 ואילך נוהל המשק ללא תקציב קבוע.

ה. אכלוס דל – אמנם ארגון הפועלות דיווח על פניות רבות מצעירות שביקשו להצטרף למשק, אך למעשה הייתה בעיה באכלוסו, שכן המקום היה מבודד, מוקף פרדסים וכפרים ערביים,¹³³ ומלבד

126 ראה לעיל, הערה 1.

127 קנטרוביץ (לעיל, הערה 79) מביאה בדבריה מספר דוגמאות לכך.

128 איתן (לעיל, הערה 79).

129 ברנשטיין (לעיל, הערה 21), עמ' 33.

130 איתן (לעיל, הערה 79).

131 מ' חוני, משדה יעקב עד טירת צבי, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 20.

132 'מועצת הפועלות הדתיות' אל המרכז העולמי של ה'מזרחי', 30 בדצמבר 1936, אצ"ד, ג 1/5.

133 יש לציין כי המשק הוקם בתקופת מאורעות 1936-1939. ראה: איתן (לעיל, הערה 79).

זאת עם פרוץ מלחמת העולם השנייה פסקה העלייה ארצה. לפיכך נאלצה 'מועצת הפועלות הדתיות' לאכלס את המשק בחברות שלא היו משורות התנועה, שלא חשו מחוייבות למפעלה ולא תרמו לביסוסו של המשק.

ו. בעיות חברתיות – סכסוכים רבים פרצו בין החברות, שלא היו בעלות רקע משותף ולא דיברו בשפה משותפת, ומצאו עצמן שוהות ביחד במשך פרק זמן ארוך במקום מבודד.¹³⁴

ז. פעילות תרבותית לא מספקת – במשך ניתנו שיעורים מעטים בעברית, ביהדות, באידאולוגיה של התנועה ועוד; ייתכן שאילו התקיימה במקום פעילות תרבותית אינטנסיבית יותר היה הדבר תורם לשיפור המצב החברתי.

משק 'גן-מגד', בדומה ל'ברוריה', לא פתר את מצוקת העבודה של הפועלות הדתיות ואף לא פתר את שאלת השתלבותן בהתיישבות הדתית. בעייה דומה הייתה למשקי הפועלות הכלליות, שהיו בהם רק מעט נשים, ושלא הייתה להם נגיעה לכלל הנשים בעיר ובכפר.¹³⁵ משק 'גן-מגד', שהוקם כמשק זמני, היה בבחינת אמצעי למטרה ש'מועצת הפועלות הדתיות' שאפה להגיע אליה: משק קבע שיהיה ספינת הדגל של מפעלה. בד בבד עם הטיפול במשק המשיכה 'מועצת הפועלות הדתיות' לעסוק בהקמת משק פועלות קבוע.¹³⁶

משק 'גן-מגד', כמו משק 'ברוריה', לא הביא לפתרון מצוקתה של הפועלת הדתית, אך הניב תוצאות אחרות: הכרה של המוסדות הדתיים, המוסדות הכלליים וארגוני הנשים, ובראש ובראשונה הנשים הדתיות עצמן בקיומה של פועלת דתית, דמות המשלבת את העולם הציוני הכללי עם היהדות המסורתית, בייחודה ובחשיבותה למפעל ההתיישבות בארץ-ישראל.

הפועלות עצמן היו מודעות לתהליך המיוחד: 'זכורני ימים שלא ידעתי להשתמש במעדר והיום אנו מסדרות בעצמנו גינה, מטפלות במשתלת פרחים וירקות. את זה הישגנו במשך שנה וחצי... האין זה סימן לפרי מאמצינו? הננו כיום פועלות. עובדה זו לא תכחיש המציאות עצמה.'¹³⁷ תרומתו של משק 'גן-מגד' לעיצוב הפועלת הדתית הייתה בעלת חשיבות בפני עצמה.

סיכום

במאמר זה ביקשתי לעקוב אחר תהליך הקמתם של משקי הכשרה לפועלות דתיות בארץ-ישראל. עלייתה של הפועלת הדתית לארץ הייתה מהפך בחייה, וכשאר הפועלות היא נתקלה בקשיים בתהליך הקליטה בארץ. קשייה הייחודיים נבעו מראשוניות מעשיה, מאי גיבוש מטרותיה ומאי ידיעת הדרך שיש לצעוד בה. היא סבלה גם ממצוקה פיזית ומבידוד חברתי בשל חוסר היכולת להשתלב במסגרות הקיימות – הכללית והדתית. הפועלים הדתיים לא העלו בדעתם לשלבה בתנועתם ולא הכירו בחינותיה למפעלם.

134 ש.ם.

135 ברנשטיין (לעיל, הערה 21), עמ' 63.

136 'מועצת הפועלות הדתיות' אל 'נשי מורחי' בחו"ל (ללא תאריך), אצ"ד, נ 1/5.

137 ארלוך (לעיל, הערה 119).

המגמה המרכזית בהקמת משק הפועלות 'ברוריה' הייתה ליצור מסגרת שתעניק לפועלת הדתית גג ופעילות חברתית-תרבותית הולמת. לצד מטרה מרכזית זו החלה להתגבש התפיסה בדבר חיוניות האישה למשק החקלאי הדתי, והובן הצורך בהענקת הכשרה חקלאית לפועלות בד בבד עם חינוך ההכרה הדתית והתנועתית שלהן.

משק 'ברוריה' הוכיח כי דרכה של הפועלת הדתית הייתה בזמנו בשלב ההתהוות. המשק היה חוליה חשובה בגיבוש מטרותיה ודרכה. באמצעותו הרחיבה תנועת הפוהמ"ז את ראייתה בדבר חיוניות האישה למפעל ההתיישבותי, בהיותה אחראית למשק העזר ובהיותה אם המחנכת את דור הבנים לחיי תורה ועבודה.

הפוהמ"ז הקים משק להכשרה חקלאית לפועלת הדתית, אך יותר משעשה זאת למען הפועלת הדתית, הוא עשה זאת למען עצמו, כדי שהפועלת תתרום לו בתפקודה המסורתי. הפועלת הדתית שהצטרפה למשק 'ברוריה' גיבשה בו את תודעתה התנועתית והתחזקה תחושת השייכות שלה לתנועת הפוהמ"ז. אולם הפועלות הדתיות ראו לנגד עיניהן את המשקים הכלליים כדגם לחיקוי. הן ראו במשק בעיקר יצירה נשית-עצמית המעניקה פתרון לבעיית המגורים והתעסוקה של הפועלת. העיסוק בחקלאות גרם למהפכה בחיי האישה הדתית כמו בחיי הפועלת הכללית. השהות של נשים בקבוצה, הניהול העצמי ורצון החברות ליצור הוויה רוחנית ייחודית, סייעו בפיתוח התודעה העצמית של הפועלת הדתית.

משק 'גן-מגד' הוקם כתשע שנים לאחר פירוק משק 'ברוריה'. חשיבותו הייתה בביסוס דמותה של הפועלת הדתית כאישה דתית השותפה בבניין הארץ, והנוטלת חלק בפעילות החקלאית בענפים נשיים-מסורתיים, מבלי שיחול שינוי מהפכני בתפקידה ובמעמדה. עם התפתחות ההתיישבות הדתית בשנות השלושים התחזקה בתנועת הפוהמ"ז ההכרה בחיוניות הפועלת הדתית בעלת ההכשרה החקלאית למפעלה. משק 'גן-מגד' הכשיר פועלות דתיות בחקלאות במגמה להביא לשילובן בהתיישבות הדתית. בכך ביסס המשק את מקומן של הפועלות בתנועת הפוהמ"ז וחיון את תחושת ההשתייכות שלהן לתנועה. גם מעורבותה של 'מועצת הפועלות הדתיות' במשק – שנבעה בין השאר מתקוותה לזקוף לזכותה את ההישג שבהקמת המשק ופעילותו – לא הביאה לפיתוח התודעה הנשית של הצעירות אלא הגבירה דווקא את תודעתן התנועתית.

במשקי הפועלות הדתיות אנו פוגשים מגוון של דמויות: זו שביקשה להשתלב במפעל כיוון שסיפק מגורים ועבודה; זו אשר מצאה במשק מקום להזדהות מוחלטת עם תנועת הפוהמ"ז, ואשר היעדים שהציבה לעצמה היו מטרות התנועה והשהות במשק הייתה עבורה אמצעי להשתלבות במפעל; והייתה מי שחתרה, לצד מימוש מטרות התנועה, למימוש עצמי, לקידום מעמד הפועלת הדתית, לשינוי דמותה המסורתית של האישה הדתית ולשותפות מלאה עם הקהילה הדתית הגברית.

שאיפת-העל של הפועלות הדתיות הייתה למרוד במסגרות הישנות בלי לשנות את ערכי המסורת; להשתייך לאירועים המתרחשים בהווה, אך לא לעזוב מאחור את מורשת הדורות הקודמים. הייתה זו שאיפה מורכבת וקשה להשגה, ומשקי הפועלות הדתיות תרמו למימושה. חשיבותם המרכזית של המשקים באה לידי ביטוי בהפיכת הפועלת הדתית, בתהליך ארוך ומייגע, מדמות נעלמת לדמות מוכרת, הנוטלת חלק באחד מהמפעלים המרכזיים בתחייה הלאומית בארץ-ישראל.